

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 4 (10)

м. Київ
2015

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (10) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 136 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 10 від 24 грудня 2015 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 17 грудня 2015 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ	5
Олександр ПОТИЛЬЧАК ПРО РЕАГУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ТАБОРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НА ВИРОК ГОЛОВНИМ НАЦИСТСЬКИМ ВІЙСЬКОВИМ ЗЛОЧИНЦЯМ (до 70-річчя Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі)	5
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	16
Василь УХАЧ «ТІНІ» АКТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	16
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	28
Андрій ЛИСЕНКО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина І)	28
Андрій ТАРАСОВ ПРОПАГАНДА БЛАГОДІЙНОСТІ НА КОРИСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХНІХ СІМЕЙ У ПРЕСІ м. ОДЕСИ (ЛИПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1914 р.)	36
ГРАНІ ВІЙНИ	45
Ігор ГНИП, Любомир ІЛИН ЗА ЩО БОРОЛИСЬ УКРАЇНЦІ В РЯДАХ НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ? (НА ОСНОВІ СПОГАДІВ СТЕПАНА МОВЧАНА)	45
Віра ФОМІНА ОПЕРАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У 1941 – 1944 рр.	53
СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ВІЙНИ	70
Олена ТИТАРЕНКО СТАН УСТАНОВ КУЛЬТУРИ ДОНЕЧЧИНИ В 1943 – 1945 рр.	70

ІСТОРІЯ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ДО ПІДВАЛИН СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ	80
Александр КИРИЧЕНКО, Юлия ЛАНЦЕДОВА, Александра ГУНТУЛА РЕФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИИ И ИНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК НА ОСНОВЕ НОВОЙ ДОКТРИНЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК	80
ДО ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	89
Олександр КАЛІНІЧЕНКО НЕДОЛУГІСТЬ, ЗНЕВАГА ЧИ ОЗНАКИ ЗРАДИ?	89
СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	103
Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ МАТЕРІАЛИ УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У В'ЄТНАМІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.) У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	103
Златко ЗЛАТАНОВ КНИЖКИ-МІНІАТЮРИ «DES FÜHRERS KAMPF IM OSTEN» (ІЗ ЦИКЛУ «ШТРИХИ ДО ЕКСПОЗИЦІЇ»)	118
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	123
Наталія ГАМАРНИК ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2015 р.	123
НАШІ АВТОРИ	134

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

УДК 94:341.388-054.65](430)(477)

© Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПРО РЕАГУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ТАБОРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НА ВИРОК ГОЛОВНИМ НАЦИСТСЬКИМ ВІЙСЬКОВИМ ЗЛОЧИНЦЯМ (до 70-річчя Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі)

Аналізується реакція німецьких військовополонених, які перебували в таборах на території Української РСР, на вирок Нюрнберзького Міжнародного трибуналу. Розглядається широкий спектр настроїв і висловлювань військовополонених у діапазоні від повного неприйняття й засудження гітлеризму до відверто пронацистських, реваншистських проявів.

На думку дослідника, різна реакція військовополонених на оголошення вироку головним військовим злочинцям була викликана стійкістю впливу нацистської та послідовним тиском радянської пропаганди, очевидними результатами війни, особистим досвідом полону й індивідуальними стратегіями виживання в табірному соціумі.

Ключові слова: *Нюрнберзький Міжнародний трибунал, німецькі військовополонені, радянські табори, Українська РСР, антинацистські та пронацистські настрої.*

У листопаді 1945 р. в німецькому Нюрнберзі розпочалися засідання безпрецедентного Міжнародного військового трибуналу. Уперше в історії перед судом держав-переможниць постали вищі військові та державні діячі переможеної гітлерівської Німеччини. 1 жовтня 1946 р. дванадцятьом головним військовим злочинцям – Г. Герінгу, В. Кейтелю, Е. Кальтенбрунеру, Й. фон Ріббентропу, А. Розенбергу, Г. Франку, В. Фрику, Ю. Штрайхеру, Ф. Заукелю, А. Зейсс-Інкварту, М. Борману (заочно) та А. Йодлю – були винесені смертні вироки. Семеро підсудних – К. Деніц, К. фон Нейрат, Б. фон Ширах, А. Шпеер, Р. Гесс, В. Функ і Е. Редер – отримали довічні або ж тривалі терміни ув'язнення, а троє фігурантів відкритого судового процесу – Г. Фріче, Ф. фон Папен і Я. Шахт – були виправдані.

Міжнародний трибунал визнав злочинними організаціями: верхівку націонал-соціалістичної партії Німеччини та її охоронні загопи (СС), службу безпеки (СД) та державну таємну поліцію (Гестапо) [4, 943 – 1108]. Викривши людиноненависницьку криваву сутність нацизму й гітлеризму, уперше в світовій історії оголосивши агресію злочином проти людяності, Нюрнберзький військовий процес викликав небачений раніше міжнародний резонанс. Рішення Трибуналу сколихнули не лише німецький народ у самій Німеччині та в Австрії, вирок не залишив байдужими й військовополонених Вермахту, які перебували в радянських таборах, зокрема й на території Української РСР...

* * *

Одним із важливих аспектів дослідження повсякденності військовополонених радянських таборів у повоєнній Україні є аналіз реакції бранців на важливі й значимі для тогочасної Європи і світу загалом події внутрішнього та міжнародного життя. Рішення Нюрнберзького Міжнародного трибуналу в цій низці посідають особливе місце. Сам факт проведення суду над визнаними головними військовими злочинцями, вищими державними чиновниками й воєначальниками нацистського Райху, а надто вирок трибуналу сколихнули громаду військовополонених-німців, стали головною-темою для обговорення в товаристві мешканців табірних бараків. Зрозуміло, що ці розмови не могли залишитися поза увагою внутрішньої табірної агентури й інформаторів радянських спецслужб.

Незважаючи на очевидну актуальність вивчення окресленого аспекту повсякденності військовополонених, ця тема й досі не знайшла належного відображення в наукових працях істориків радянського військового полону, зокрема й вітчизняних. Відстеження подібних реакцій, їхній аналіз і оцінка не лише додають фарб у палітру реконструкції клімату табірної соціуму, допомагають виявити настрої й очікування військовополонених у перші повоєнні роки, а й дають змогу скорегувати оцінки щодо дієвості й глибини впливу радянської пропаганди серед бранців, її індоктринального потенціалу. Спроба реалізації деяких з окреслених наукових завдань і визначила предмет цього дослідження.

В основі джерельної бази пропонованої наукової розвідки лежать ще й досі не введені в науковий обіг документальні матеріали Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР із фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. За своїми видовими характеристиками – це доповідні записки, які в жовтні 1946 р. надсилалися керівництвом МВС УРСР до Москви й містили вибіркового аналізу повідомлень оперативних відділів таборів для військовополонених про реагування німецьких бранців на вирок Нюрнберзького Міжнародного трибуналу.

Важливим функціональним завданням оперативно-чекістських органів у системі ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР упродовж усього періоду їхнього існування¹ залишався збір різноманітної інформації про настрої та реагування бранців таборів для військовополонених на умови утримання, забезпечення і праці, події внутрішнього та міжнародного життя. При цьому основним методом такого своєрідного моніторингу був агентурний. Інформація надходила оперативним працівникам безпосередньо від таємних агентів й інформаторів із числа військовополонених і табірної персоналу. Надалі отримані відомості аналізувалися, оброблялися й у вигляді спеціальних повідомлень надсилалися на адресу оперативних органів вищого рівня. Ця схема діяла безвідмовно, а зібрана таким чином внутрішня інформація з часом потрапила в архіви радянських спецслужб.

Інколи увага режиму до настроїв мешканців таборів для військовополонених ставала надзвичайно пильною, надто коли йшлося про реагування загалу бранців на резонансні події, особливо ті, що безпосередньо стосувалися їхньої подальшої долі. У перший повоєнний рік чинником напруженості внутрішньої ситуації в таборах для військовополонених обіцяли стати міжнародні та внутрішні публічні судові процеси над винуватцями військових злочинів. Намагаючись запобігти можливим «ексцесам» та дестабілізації ситуації в таборах, зокрема після оголошення вироку в Нюрнберзі, оперативні працівники ГУПВІ МВС СРСР постійно відстежували відповідну реакцію німецьких військовополонених в окремих режимних установах. Також завдання агентурного стеження за настроями й висловлюваннями бранців у зв'язку з оприлюдненням вироку Нюрнберзького Міжнародного трибуналу отримали й оперативні відділення таборів для військовополонених, дислокованих в Українській РСР.

Серед документів Оперативного відділу УПВІ НКВС (МВС) УРСР, що зберігаються в Галузевому державному архіві МВС України, автор виявив, відібрав і проаналізував кілька доповідних записок, об'єднаних загальною назвою – «Про реагування військовополонених по оголошеному вироку Міжнародного Трибуналу в Нюрнберзі». Підписані заступником міністра внутрішніх справ УРСР полковником А.Т. Чечковим, ці документи надсилалися до Москви на адресу заступника начальника ГУПВІ МВС СРСР і начальника його оперативного управління А.З. Кобулова. У доповідних записках (усього ми виявили їх п'ять), датованих періодом із 7 до 23 жовтня 1946 р., працівники Оперативного відділу УПВІ МВС УРСР узагальнили отримані ними повідомлення від УМВС областей про реагування військовополонених місцевих таборів на рішення Нюрнберзького Трибуналу. Незважаючи на притаманну такому документальному жанру, як доповідні записки, вибірковість фактів, зазначені документи певною

¹ Головне управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату (з лютого 1946 р. – міністерства) внутрішніх справ СРСР. Організоване 19 вересня 1939 р. як окреме управління у складі НКВС СРСР. 11 січня 1945 р. у зв'язку зі значним збільшенням чисельності військовополонених і кількості таборів УПВІ було реорганізоване в Головне управління. Після репатріації основної маси військовополонених на батьківщину 20 червня 1951 р. ГУПВІ НКВС СРСР знову реорганізувалося в УПВІ МВС СРСР. 14 березня 1953 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих у зв'язку з реорганізацією МВС СРСР розформували, а його функції були передані Тюремному управлінню МВС СРСР [Докладно див.: 3, 25 – 59].

мірою дозволяють реконструювати панораму настроїв і думок, очікувань і сподівань німецьких військовополонених не лише з приводу рішень трибуналу, своєї долі й долі верхівки гітлерівського Райху, шляхів розвитку постнацистської Німеччини, а й з погляду на перспективи розвитку геополітичної ситуації в повоєнній Європі та у світі загалом.

Тут зауважимо потребу особливо критичного ставлення до такої групи джерел, як доповідні записки радянських спецслужб. Немає сумніву в тому, що не тільки автори подібного роду документів, а й їхні «джерела» з числа табірної агентури чітко розуміли, якого роду інформації чекають від них «нагорі». Цьому масиву документів притаманна штучна паритетність у дозуванні «позитивної» й «негативної» інформації, а також високий рівень суб'єктивізму. Траплялося, що агенти трактували те, що почули й побачили, з урахуванням очікувань своїх кураторів із спецслужби. Спотворюючи факти, часом відверто фантазуючи й висуваючи безпідставні звинувачення на ґрунті особистої неприязні, інформатори нерідко обмовляли інших військовополонених.

Уже за кілька днів після винесення вироку в Нюрнберзі рішення Міжнародного трибуналу оприлюднили в усіх радянських таборах для військовополонених. Побожування працівників радянських спецслужб, що оголошення вироку спричинить у таборах заворушення бранців, виявилися марними. Ця звістка викликала цілком очікуване загальне хвилювання, жвавий інтерес, сколихнула табірну громаду. «...Як тільки звістка про вирок військовим злочинцям у Нюрнберзі стала відома в таборі, серед військовополонених було загальне хвилювання...» – доповідав своєму куратору-оперативнику внутрішній агент із дніпропетровського стаціонарного табору № 417 [2, 54].

Практично одразу ж після оголошення вироку Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі відділи й відділення у справах військовополонених та інтернованих обласних Управлінь МВС Української РСР почали збирати з таборів агентурні відомості про ситуацію, викликану цією резонансною подією, а вже 7 жовтня 1946 р. на адресу керівництва ГУПВІ МВС СРСР із Києва надіслали першу доповідну записку. Черговий такий документ був відправлений до союзного міністерства вже наступного дня. Надалі заступник міністра внутрішніх справ УРСР полковник А. Чечков доповідав Москві з приводу реакції військовополонених на рішення трибуналу ще тричі – 11, 14 та 23 жовтня 1946 р. [2, 50 – 64].

У доповідних записках скупую канцелярською мовою повідомлялося про те, що, за даними обласних управлінь МВС, після оголошення вироку Нюрнберзького трибуналу серед контингентів дислокованих в Україні таборів військовополонених жодних ексцесів не зафіксовано, а загальна реакція бранців визначалася табірним начальством як «позитивна». Наголошувалося на здивуванні більшості рядових військовополонених оправдальним вироком суду щодо трьох фігурантів процесу (Г. Фріче, Ф. фон Папена та Я. Шахта), а також

на окремих випадках співчутливого ставлення колишніх офіцерів Вермахту до засуджених військових злочинців [2, 50].

У доповідних записках наводилися отримані агентурним шляхом найхарактерніші приклади такої, на думку працівників спецслужб, «позитивної реакції». Наприклад, військовополонений київського табору № 62 капітан медичної служби Гоппе серед товаришів заявив: «... Нарешті настав час відповісти головним військовим злочинцям, які привели до руйнувань і смертей мільйонів невинних людей, але чомусь не всі вони понесли покарання...». Вторив йому і військовополонений з іншого київського табору (№ 414), капітан Еверт Ульріх, який наголошував: «... Папен, Шахт і Фріче є такими ж злочинцями, як і засуджені до смертної кари, і їх також потрібно було засудити до смерті, адже вони будуть заважати будувати нову демократичну Німеччину...» [2, 50]. Висловлюючи свою думку з приводу останніх подій, його співтабірник, обер-лейтенант Розенуер, зазначав: «... Виправдання Папена, Шахта та Фріче є несправедливим – вони є нацистами та головними винуватцями війни, і їх потрібно було покарати лише смертю. Ми знаходимося в полоні тільки тому, що вони затіяли цю війну, а відтак, повернувшись до Німеччини, ми маємо знищити всіх нацистів...» [2, 51]. Про несправедливе рішення трибуналу щодо Ф. фон Папена та Я. Шахта і про «недостатність» покарання Б. фон Шираха наголошували й військовополонені табору № 417 (м. Дніпропетровськ). За повідомленням одного з тамтешніх внутрішніх табірних агентів, «... вироком у таборі не зовсім задоволені, загальна думка – злочинців мали покарати сильніше...». Значно категоричніше висловлювався на адресу нацистських керівників, котрим удалося уникнути смертної кари, бригадир 5-ї бригади цього табору Ернст Штайн: «... Ці собаки ходять вільно, а ми сидимо тут. Вони не будуть повішені, потрібно було б дати їм два роки тяжкої праці, а потім розстріляти...» [2, 54]. Жалкуючи з приводу запізнілого покарання військових злочинців, інтернований окремого робочого батальйону (ОРБ) № 1423 (м. Дніпропетровськ) Майер стверджував: «Цей вирок потрібно було винести ще десятиліття тому, тоді б ми не були так далеко від батьківщини. Цих негідників слід було б примусити ще до засудження працювати так, як працюємо ми, але не з нормою 700 – 1000 грамів хліба на день, а всім разом дати цю норму, тоді б вони зрозуміли, якого нещастя завдали мільйонам людей...» [2, 54]. Без сумніву, цей інтернований німець знав, про що говорив, адже контингент його ОРБ працював на одному з провідних металургійних підприємств Дніпропетровська [5, 384].

Думається, що ці та інші, зафіксовані в повідомленнях внутрішніх табірних агентів, антинацистські настрої й висловлювання частини німецьких військовополонених на користь демократичного майбутнього своєї батьківщини могли бути спричинені дією кількох чинників, які, ймовірно, кореспондувалися з особистим досвідом полону та індивідуальними стратегіями виживання.

Драматичний і трагічний досвід радянських таборів, що його отримали військовополонені в найтяжчі воєнні роки, давав підстави останнім цілком

справедливо перекладали частину вини за своє теперішнє становище на вищих керівників Третього райху. Роки перебування в атмосфері тотального стеження виробили в багатьох військовополонених звичку приховувати свої справжні думки й переконання, а відтак чимало бранців цілком свідомо своїми публічними висловлюваннями намагалися переконати агентуру, а разом із нею і працівників радянських спецслужб у власній лояльності до режиму. Тим більше, що репутація «антифашиста» передбачала окремо взятому військовополоненому реальні переваги в досить широкому діапазоні: від послаблення табірної системи до покращення умов праці, харчування й грошового забезпечення.

Схоже й на те, що значна частина військовополонених-німців восени 1945 р. вже була індоктринована радянською пропагандою в антинацистському дусі. Нам важко судити, були чи не були ці бранці у своїй масі щирими прихильниками «майбутньої демократичної Німеччини», проте сумнівів у тому, що багато з них зненавиділи нацизм хоча б через те, що він прирік їх на роки страждань у радянському полоні, ми практично не маємо.

Про рівень пропагандистського тиску на військовополонених можна судити навіть на підставі лексики, що використовувалася в агентурних повідомленнях, яка дуже вже нагадувала шаблонні, завчені фрази табірних політінформаторів-антифашистів. Наприклад, із тексту доповідної записки заступника міністра внутрішніх справ УРСР полковника А.Т. Чечкова, надісланої до Москви 14 жовтня 1946 р., дізнаємося, що військовополонені-німці табірної відділення № 8 стаціонарного табору № 275, які працювали на будівництві Львівського автозаводу, «...з обуренням дізналися про виправдання Шахта, Папена та Фріче, згадуючи про ту роль, яку відіграв Шахт для фінансування війни, Папен – для її дипломатичної підготовки, а Фріче – для пропаганди та виправдання всіх звірств, пов'язаних із війною...» [5, 306; 2, 56].

У період після оголошення вироку трибуналу набір засобів ідеологічного впливу на військовополонених «збагатився» новою формою. Спеціально з нагоди оприлюднення вироку Нюрнберзького Міжнародного трибуналу табірне начальство влаштовувало показові збори бранців, на яких обговорювалися рішення, ухвалювалися резолюції його одностайної підтримки з неодмінними вимогами нового судового процесу над виправданими фігурантами. Цікава деталь. Після такого «одноголосного ухвалення» ці резолюції підписувалися далеко не повним складом учасників зборів. Так, зокрема, сталося у відділенні № 3 стаціонарного табору № 100 у Запоріжжі, що обслуговувало робочою силою об'єкти тресту «Запоріжбуд» [5, 218]. Його 449 бранців – чверть тамтешнього контингенту – демонстративно відмовилися підписувати схвалену на зборах резолюцію. Водночас більшість їхніх співтабірників, а це 1581 військовополонений, прогнозовано поставили свої підписи під документом [2, 55].

Інший зріз настроїв і думок військовополонених із приводу оголошення вироку головним нацистським військовим злочинцям репрезентують зафіксовані табірною агентурою коментарі бранців, у яких відчувається глибоке

розчарування поразкою Німеччини, неймовірність ситуації, що уможливила сам факт міжнародного суду над вищими керівниками Райху та скепсис щодо того, чи сприятиме вирок у Нюрнберзі повоєнному порозумінню в самій Німеччині, Європі та у світі загалом. Ось яким чином передав агент висловлену з цього приводу думку військовополоненого, лейтенанта Шульца, який утримувався в харківському таборі № 149: «...Це ганьба, що іноземці судять і засуджують німецьких керівників. Цим вирокom вони не зроблять німецький народ своїми друзями...» [2, 51].

У коментарях окремих військовополонених із приводу рішень Нюрнберзького трибуналу звучала впевненість у тому, що вирок – це певний тактичний хід, спрямований на відволікання суспільної думки й на приховування справжніх планів лідерів західних держав, передусім США та Англії, щодо продовження війни – тепер уже проти СРСР. «...Моя думка, – заявляв військовополонений майор Раац із харківського табору № 149, – що англо-американці погодилися з вимогами росіян і повісили підсудних для того, аби тимчасово ввести в оману суспільну думку щодо бажаного в подальшому тривалого миру...» [2, 50 – 51]. Інші бранці цього табору пішли ще далі у своїх міркуваннях. Військовополонені Дітри, Інґфельд і Тюрк, за словами агента, висловлювали переконання, що збереження життя окремим лідерам нацистів, – це не що інше, як спроба західних країн у майбутньому використати досвід цих осіб для боротьби проти СРСР. У цьому контексті зверталась увага на неадекватність покарання деяких нацистських лідерів: «...Гесса засуджено довічно, а незначного ефрейтора² на Київському процесі – до розстрілу...» [2, 53]. У приватних розмовах військовополонені характеризували діяльність політичного керівництва Райху як «...безвідповідальну...» й таку, що заслуговувала «...лише на смертну кару...» [2, 52 – 52].

Цікаву групу реагувань військовополонених на рішення Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі складають ті, у яких висловлюється скепсис щодо офіційних повідомлень про самогубство А. Гітлера. Окремі бранці не вірили в його самогубство чи насильницьку смерть, оскільки вважали, що фюреру вдалося зникнути. Зокрема, військовополонений харківського табору № 149 Майер Альбрехт стверджував: «...Герінга примусили бути злочинцем, але ж він відігравав другорядну роль. Головний злочинець – це Гітлер [...], і Гітлер утік, а вони мають за все відповідати...» [1, 53]. Переконалим у тому, що А. Гітлер «десь переховується», був і військовополонений Віллі Вагнер із запорізького табору № 100 [1, 55].

Слід сказати, що досвід проведених у 1943 – 1946 рр. радянських публічних намірів судових процесів над військовополоненими не залишав ілюзій у гуманності більшовицької влади щодо своїх ідейних противників. Промовистий приклад – реакція на вирок Нюрнберзького трибуналу військовополоненого табору № 144 у Ворошиловграді, капітана, колишнього командира батальйону

² Імовірно, тут йдеться про засудженого до страти на відкритому судовому процесі в Києві 28 січня 1946 р. обер-ефрейтора дивізії СС Франца Інземана [Докладно див.: 6, С. 131 – 159].

Вермахту Вільгельма Аренса. Зі слів агента, розмірковуючи в колі співтабірників про долю засуджених у Нюрнберзі нацистських керівників, той нібито заявляв: «...Якщо б усі 24 звинувачені (на Нюрнберзькому процесі. – Авт.) потрапили до рук тільки росіян, то, безумовно, всі були б повішені...» [1, 342].

Повідомлення із таборів містять і свідчення про реваншистські настрої серед частини німецьких бранців, особливо колишніх офіцерів військ СС, що переживалися з почуттями краху ідеалів, гіркоти поразки і глибоким розчаруванням. Наприклад, військовополонений харківського табору № 149, на прізвище Ріхтер, не лише озвучив своє небажання слухати повідомлення про вирок трибуналу, а й, зі слів агента, заявив: «...Я цієї балаканини слухати не хочу, зараз ми впали, коли-небудь ми знову піднімемося...». Офіцери-есесівці, які також утримувалися в цьому таборі, мабуть, очікували на дещо інший вирок трибуналу щодо підсудних, сподіваючись, що багатьом із них у Нюрнберзі все ж збережуть життя. Ці бранці не приховували свого задоволення фактом виправдання Ф. фон Папена, заявляли про несправедливість вироку загалом і про невідворотність реваншу в майбутньому [2, 53 – 53].

У висловлюваннях військовополонених звучали й мотиви виправдання гітлерівської агресії проти СРСР необхідністю упередження більшовицької експансії в Європі та у світі. Так, один з агентів табору № 253 (м. Вінниця) переповідав оперативникам слова свого співтабірника Освальда Мюллера, який заявляв: «...Гітлер у своїй політиці захоплення Росії був правий, так як сьогодні бачимо, що Росія після знищення фашизму буде виступати проти капіталістичної системи виробництва і це найближчим часом призведе до війни між Англією та СРСР...» [2, 57]. Такі висловлювання свідчать про живучість світоглядної моделі, сформованої десятиліттям нацистської пропаганди навіть в умовах радянського табору для військовополонених.

Окрему групу реагувань становлять висловлювання бранців про «несправедливість вироку» трибуналу. Їхнім лейтмотивом є переконаність у тому, що засуджені в Нюрнберзі – лише виконавці, а не ініціатори злочинних наказів. За словами німецького військовополоненого з табору в Запоріжжі Валентина Брандта, підсудних «...не треба судити, оскільки вони виконували свій обов'язок...» [2, 55]. Бранці стаціонарного табору № 315 (м. Дніпропетровськ) Біман і Нойман вважали несправедливим смертний вирок фельдмаршалу В. Кейтелю, який, за їхніми словами, «...був лише солдатом...» [2, 55].

Отже, вивчення комплексу доповідних записок про реагування військовополонених із таборів на території Української РСР на вирок Нюрнберзького Міжнародного трибуналу, складених і надісланих до Москви у жовтні 1946 р., дає змогу говорити про наявність у табірному соціумі широкої палітри настроїв. Їхній діапазон варіюється від повного неприйняття, засудження гітлеризму й нацизму до відверто пронацистських, реваншистських проявів. Підтримуючи вирок трибуналу, частина бранців жалкувала з приводу запізнілого покарання військових злочинців. У коментарях інших бранців

відчувалися глибоке розчарування поразкою Німеччини та самим фактом міжнародного суду над вищими керівниками Райху, скепсис щодо здатності Нюрнберзького вироку сприяти повоєнному порозумінню у самій Німеччині, Європі та у світі загалом. Частина військовополонених висловлювала впевненість у тому, що вирок – це певний тактичний хід, спрямований на відволікання суспільної думки та приховування планів лідерів західних держав щодо майбутньої війни проти СРСР. Відверто реваншистські настрої іншої частини бранців супроводжувалися відчуттям краху ідеалів, гіркоти поразки і глибоким розчаруванням. У висловлюваннях військовополонених учувалися мотиви виправдання гітлерівської агресії проти СРСР, риторика «несправедливості вироку» трибуналу. На нашу думку, ці приклади свідчать про живучість світоглядної моделі, сформованої десятиліттям нацистської пропаганди, навіть в умовах радянського табору для військовополонених.

Вважаємо, що такі різні настрої й висловлювання військовополонених із приводу рішень трибуналу в Нюрнберзі були викликані не лише ідеологічним чинником – стійкістю впливу нацистської та послідовним індоктринальним тиском радянської пропаганди, а й очевидними результатами війни, а найголовніше – особистим досвідом полону й індивідуальними стратегіями виживання.

Джерела та література:

1. *Контрольно-спостережна справа № 16 – 46 про агентурно-оперативну роботу з виявлення і розробки учасників звірств серед військовополонених таборів НКВС на Україні (1 січня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 182. – 362 арк.*
2. *Доповідні записки про агентурно-оперативну роботу серед військовополонених за 1946 рік (30 березня 1946 р. – 29 серпня 1946 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 199. – 157 арк.*
3. *Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорюлько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорюлько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.*
4. *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов Т. 2.: Изд. 2-е испр. и доп. / Под ред. К.П. Горшенина (гл. ред.), Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. – М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1954. – 1153 с.*
5. *Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939 – 1954): Монографія / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.*
6. *Чайковський А.С. Миттєвості історії. Вибране / А.С. Чайковський. – К., 2000. – 272 с.*

© Александр ПОТЫЛЬЧАК

О РЕАГИРОВАНИИ НЕМЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ СОВЕТСКИХ ЛАГЕРЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ НА ПРИГОВОР ГЛАВНЫМ НАЦИСТСКИМ ВОЕННЫМ ПРЕСТУПНИКАМ

(к 70-летию Международного трибунала в Нюрнберге)

Анализируется реакция военнопленных немцев из лагерей на территории Украинской ССР на приговор Нюрнбергского Международного трибунала. Автор рассматривает широкий спектр настроений и высказываний военнопленных в диапазоне от полного неприятия и осуждения гитлеризма до откровенно пронацистских, реваншистских проявлений.

По мнению исследователя, разная реакция военнопленных на оглашение приговора главным военным преступникам была вызвана устойчивостью влияния нацистской и последовательным давлением советской пропаганды, очевидными результатами войны, личным опытом плена и индивидуальными стратегиями выживания в лагерном социуме.

Ключевые слова: *Нюрнбергский Международный трибунал, немецкие военнопленные, советские лагеря, Украинская ССР, антинацистские и пронацистские настроения.*

© Oleksandr POTYLCHAK

TO THE ISSUE OF RESPONSE OF THE GERMAN POW FROM THE CAMPS ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR TOWARDS THE VERDICT OF THE INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL (International Tribunal in Nuremberg the 70th anniversary)

Response of the German POW from the camps on the territory of the Ukrainian SSR towards the verdict of the International Military Tribunal is analyzed. The author studies a wide range of moods and expressions of POW ranging from total rejection and condemnation of Nazism to openly pro-Nazi, revanchist manifestations.

The basis of the studied sources are unknown for scientists documentary material from the Office for POW and interned NKVD (MVD) of the Ukrainian SSR from the funds of State Archives Branch of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. According to the characteristics of their species these are "memos" which were sent to Moscow in October 1946 by the leadership of the Interior Ministry of USSR and had selective analysis of the contained messages of the Operations Divisions POW camps about response of the

German prisoners towards the verdict of the International Military Tribunal for prisoners of German reaction to the verdict of the Nuremberg International Tribunal. The author notes the need for particularly critical studying to this group of historical sources.

The study of complex documents of sent to Moscow in October 1946 the response of the German POW from the camps on the territory of the Ukrainian SSR towards the verdict of the Nuremberg International Military Tribunal allows to say about presence in camp society broad palette of moods. Their range varies from full acceptance, the conviction Hitlerism and Nazism to openly pro-Nazi, revanchist manifestations. Accepting the verdict of the Tribunal some prisoners were sorry about the delayed punishment for war criminals. Others felt deep disappointment about the defeat of Germany and the fact of the international trial of the top leaders of the Reich, skepticism about the ability of the Nuremberg verdict promote understanding into the post-war Germany, Europe and around the World. Part of the prisoners expressed confidence that the verdict was a certain tactical move aimed at distraction of public opinion and conceal the plans of the Western leaders for future war against the USSR. Quite revanchist mood the rest of the captives were accompanied by a sense of ideals collapse, bitter defeats and deep disappointment. Motives of justify of Hitler's aggression against the USSR, rhetoric about the "injustice of the verdict" were presented in the remarks of war prisoners. In our opinion, these examples show vitality of ideological patterns formed during decades by Nazi propaganda even in the Soviet camp for POW.

We believe that such different attitudes and expressions of war prisoners over the verdict of the Tribunal in Nuremberg were caused not only by ideological factor - the resistance impact of the Nazi propaganda and the Soviet consistent pressure, but also by the evident results of the war, and most importantly - personal experience of captivity and individual survival strategies.

Keywords: *Nuremberg International Tribunal, German POW, the Soviet camps, Ukrainian SSR, and pro-Nazi and anti-Nazi sentiment.*

УДК 94(477)/1941

© *Василь УХАЧ*

**«ТІНІ» АКТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
(ІСТОРІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Проаналізовано підходи сучасної української історіографії до оцінки контроверсійної, у контексті Другої світової війни, українського національно-визвольного руху, теми – Акта проголошення відновлення Української держави бандерівським крилом українських націоналістів 30 червня 1941 р. у м. Львові.

Досліджено комплекс питань, пов'язаних із цією подією, проте особливу увагу приділено історико-правовій оцінці т. зв. «тіней», недосконалості Акта 30 червня 1941 р., проблемі його легітимності.

Загалом в українській історіографії акцентується увага на тому, що проголошення Акта відновлення Української держави не було звичайною декларацією на порожньому місці, випадковістю, стихійним та безвідповідальним кроком, а логічним продовженням національно-визвольної боротьби, значення якого полягало в політико-правовому закріпленні прагнення українського народу до державної самостійності.

Здійснено спробу окреслити загальний стан вивчення проблеми сучасною історичною наукою, вказано на проблемні питання, які потребують подальших дослідницьких пошуків.

Ключові слова: *Акт відновлення Української держави, національно-визвольна боротьба, ОУН (б), Німеччина, Українське Крайове Правління, історико-правова оцінка, проблема легітимності.*

Сучасні виклики, які Україна намагається подолати, вкотре актуалізують потребу ґрунтовних досліджень складних і суперечливих суспільно-політичних процесів боротьби за незалежність і, безперечно, є одним із пріоритетних напрямів сучасних історіографічних студій.

Розкриття проблем національної самоідентифікації, формування колективної та історичної свідомості громадян України, роль і значення

феномену українського національно-визвольного руху є вкрай вагомими чинниками на шляху поступу суспільства до національної консолідації [1, 13]. Як слушно зауважує О. Лисенко, «раціональні відмінності в ментальності, колективній пам'яті й історичній свідомості України настільки значні», що дають можливість політтехнологам, для зацікавлених груп, під час кожного нового перезавантаження політичного істеблїшменту країни маніпулювати народом у власних корисливих цілях [1, 13]. Безвідповідальна, вкрай непослідовна політика кожної нової влади в переформатуванні історичної пам'яті лише розмиває й до того нетривкий фундамент, на якому вона функціонує [1, 14 – 15].

Вітчизняні історики, розкриваючи вузлові питання генези, функціонування національно-визвольного руху 20 – 50-х рр. ХХ ст., не випустили з поля зору й такої контроверсійної події, як Акт проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у м. Львові бандерівським крилом організації українських націоналістів.

Цілком зрозуміло, що оцінки радянських істориків базувалися на заздалегідь усталених шаблонах пропагандистсько-ідеологічних постулатів «єдино вірної» марксистсько-ленінської ідеології, яка щодо оцінки будь-яких сил українського руху Опору останньої світової війни мала готовий набір ідеологічних кліше: реакціонерів, буржуазних націоналістів, колаборантів, нацистських поплічників та зрадників свого народу, а тому говорити про науковий підхід в оцінці цих подій не доводиться.

Слід наголосити, що в сучасній українській історіографії (зокрема, в сучасній діаспорній) спостерігається поліфонія поглядів, оцінок на спробу ОУН(б) із початком німецько-радянської війни відновити українську державність. Причини звичні: партійно-політичні смаки, уподобання та поділи, штучно перенесені із середовища еміграційних істориків [2, 91]. Зазначимо, що у прагненні дати неупереджену оцінку подіям у Львові 30 червня 1941 р. цивільні історики не відчувають побратимського плеча колег із правничого цеху (зрештою, ще раз принагідно наголосимо, що українські правники й досі не виконали своєї частки роботи в оцінці діяльності ОУН і УПА, яка, як відомо, планувалася ще в 1997 р. в контексті завдань Урядової комісії з вивчення й наукової оцінки діяльності цих сил українського руху Опору. – Авт.).

За винятком окремих праць (наукові розвідки О. Панченка, М. Маркевича), ґрунтовної оцінки юридичної природи Акта відновлення Української держави дотепер немає [3; 4]. Тому можна погодитися з думкою д. і. н., знаного журналіста Д. Яневського, що «за 72 роки національна історична наука не спромоглася встановити факти, які реально відбулися 30 червня 1941 року у Львові» [5, 15]. Зазначимо, що дослідження цього автора є чи не єдиною в українській історіографії спробою комплексного аналітичного підходу до подій, які передували проголошенню відновлення Української державності у Львові, змісту, характеру, значенню та наслідкам Акта 30 червня 1941 р., вирізняється новизною оцінок, компаративістським підходом, не традиційністю

мислення з одночасним опертям на джерела та наукові розвідки авторитетних дослідників [5].

З жалем доводиться констатувати й інше: сучасна українська історіографія за всі роки незалежності спромоглася фактично на єдину спробу історіографічного аналізу Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р., здійснену авторитетним українським історіографом періоду Другої світової війни, іванофранківським істориком О. Марущенком. Дослідник провів неупереджений аналіз змісту, характеру та наслідків Акта 30 червня 1941 р. у працях сучасних українських істориків. Цілком слушно автор акцентував увагу на актуальності, громадсько-політичному значенні події, потребі подальшої активізації й диверсифікації зусиль українських істориків [2, 91 – 100]. Водночас у науковій публікації, датованій 2001 р., з цілком зрозумілих причин не враховано низку новітніх досліджень, зокрема й тих, у яких подана правова оцінка львівським подіям 30 червня 1941 р.

На нашу думку, використання міждисциплінарного методологічного інструментарію історії, юриспруденції, політології тощо, компаративістського підходу дасть змогу максимально наблизитися до об'єктивної оцінки окресленої наукової проблеми. Я. Дашкевич цілком слушно вказував на низку методологічних помилок в оцінці подій 30 червня 1941 р., відсутність комплексного підходу [6, 31].

Акту проголошення відновлення Української держави присвятили свої наукові праці такі цивільні історики: Т. Альберт, Т. Андрусак, М. Алексієвець, І. Федорів, П. Гай-Нижник, І. Гаврилів, Я. Грицак, Я. Дашкевич, А. Кентій, В. Косик, С. Кульчицький, О. Ленартович, І. Патриляк, В. Сергійчук, Л. Скорич, Г. Стефанюк, Г. Стародубець, В. Трофимович, Д. Шеремета, Д. Яневський [7; 8; 9; 10; 11; 12; 6; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 5]. Беручи до уваги важливість правової оцінки події, слід виокремити публікації істориків держави і права, зокрема П. Захарченка, М. Маркевича, П. Музиченка, О. Панченка, І. Терлюка, Б. Тищика, В. Ухача та ін. [25; 4; 26; 3; 27; 28; 29]. Наголосимо, що в низці праць істориків держави і права в трактуванні подій 30 червня 1941 р. помітне компілятивне запозичення висновків та значення Акта 30 червня 1941 р. з праць цивільних істориків.

Об'єктивне розкриття заявленої наукової теми потребує дослідження комплексу питань, пов'язаних із Львівськими подіями 30 червня 1941 р. Водночас із переліку питань ми виокремили деякі аспекти з метою здійснити історико-правовий аналіз сучасною вітчизняною історіографією т. зв. «тіней», слабкостей Акта проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р., проблеми його легітимності.

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 р., зазначає О. Марущенко, в історіографії є досить широким: сміливий поступ ОУН (В. Дмитрук); свідчення тягlosti державницької ідеї (Я. Дашкевич); подія великої історичної ваги, логічне продовження державотворчих процесів в Україні (І. Андрусів, П. Кам'янський);

вкрай ризикована гра, зухвалий крок, що межував із нерозсудливістю (О. Субтельний); подія, що містила в собі елементи і відбиток молодечого авантюризму (Я. Грицак, Ю. Киричук); сміливий політичний крок націоналістів (Н. Мизак); «присяга націоналістичних верховодів на вірність фашизму» (А. Ткачук); надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок (П. Захарченко, П. Музиченко); ризикований крок (О. Бойко); символ боротьби за незалежність (І. Терлюк) [30, 72; 6, XLIV; 31, 56; 32, 568; 12; 33; 34, 62; 35, 111; 25, 327; 26, 356; 36, 408; 27].

Отже, мав цілковиту слухність Я. Дашкевич, узагальнюючи основні підходи до оцінки Акта: по-перше, апологетичний (безапеляційне схвалення Акта); по-друге, ворожий із кількома генетичними відтинками: «це був вплив українського буржуазного націоналізму, поєданого з німецьким колаборантством»; «це був прояв вузьконаціоналістичного (бандерівського) сектантства, що не здобув ні підтримки народу, ні партій та організацій»; «передчасний прояв індепендентизму, не погоджений із німецькою стороною, що коштував великих жертв» [6, 25].

Історіографічний дискурс заявленої наукової теми не може претендувати на повноту без з'ясування т. зв. «тіней», «незрозуміlostей», проблемних аспектів Акта 30 червня 1941 р., зрештою, юридичної природи документа. Є очевидним, що для об'єктивного розкриття цих питань важлива кооперація істориків та правників. Ще раз наголосимо, що українське суспільство, керівництво держави досі не мають базового, фундаментального видання щодо правової оцінки діяльності та боротьби сил національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, ОУН і УПА зокрема. О. Лисенко, характеризує лінії розламу в трактуванні та сприйнятті українського самостійницького руху, зокрема в правовій оцінці діяльності ОУН та УПА, наголошує: «...Оголосивши всі збройні формування самостійницької орієнтації «бандитами», а весь рух – «бандитизмом», і нацисти, і більшовики тим самим вивели їх із політичної площини в суто кримінальну. У зв'язку з цим українські повстанці перетворилися з партизанів чи комбатантів на кримінальний елемент» [1, 17]. Співпраця (хай і з тактичних міркувань) українських націоналістів із німцями сприймається значною частиною української громадськості через призму злочинів нацистів (від яких страждали й оунівці), а відповідно морально-правові оцінки злочинної діяльності агресора (під час Нюрнберзького й Токійського міжнародних військових трибуналів, численних процесів на території СРСР) автоматично екстраполювалися засобами ідеологічної обробки населення на ОУН та УПА, що триває й донині, зокрема у формі піар-технологій, які, як гриби, виростають перед кожними виборами, закликаючи людей на ідеологічні барикади, продовжуючи розколювати українське суспільство [1, 16].

Такі міркування видаються вкрай важливими в оцінці однієї складової з т. зв. «тіней» Акта 30 червня 1941 р. – відсутності одного авторитетного історичного документа. Дослідники виокремлюють три версії тексту документа, при цьому в двох із них ідеться про проголошення створення ОУН (б) Української

держави, у третій – про відновлення. Власне, другий варіант і містить третій пункт, у якому мовиться про співпрацю з націонал-соціалістичною великою Німеччиною. Наявність третього пункту стала предметом гострих не тільки наукових дебатів, а й, що прикро, політичних спекуляцій, яким підігрують окремі недосить сумлінні історики. На думку доктора права О. Панченка, наявність трьох версій Акта від 30 червня 1941 р., з погляду правової науки та застосування в його тексті різних із правового боку категорій «створення» та «відновлення», певним чином применшує державно-правову цінність документа [3, 90]. Опираючись на висновки І. Рудницького (І. Кедрина), М. Маркевич критикує бандерівців за те, що ту чи іншу редакцію документа провід ОУН (б) використовував у своїх цілях залежно від ситуації [4]. На думку Д. Шеремети, незважаючи на самостійницьку концепцію (до слова, вітчизняні історики, правники І. Рудницький, О. Панченко, П. Музиченко, П. Захарченко, Г. Стародубець, І. Андрусів, П. Кам'янський та інші акцентують на цьому увагу, наголошуючи, що в цьому ключова вартість та значення Акта, оскільки в умовах війни, жорстокого окупаційного режиму говорити й робити практичні кроки (нехай і небездоганні. – Авт.) для відновлення самостійної Української держави потрібно було мати неабияку відвагу), заява про співпрацю з Німеччиною була не зовсім вдалою [3, 90; 24, 139].

Через ці два абзаци про співпрацю з Німеччиною багатьма силами, зазначає І. Патриляк, «робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію» [17, 83]. Історик пояснює появу третього пункту Акта (якого не було у первісній редакції від травня 1941 р.) військовою присутністю німців у Львові, а «всі згадки про Німеччину були лише не зовсім вдалою дипломатичною фразеологією, яка не знайшла втілення в реальному житті...» [17, 85; 17, 76]. Суголосний з І. Патриляком і Я. Дашкевич, який стверджував, що «дифірамби в бік фюрера та німецької армії в цьому документі, а також і в інших тогочасних не повинні вводити в оману – в умовах панівного становища Німеччини в тогочасній Європі... без відповідних прихильних епітетів обійтися не можна було. Подальший розвиток подій довів, що це були порожні слова...» [6, 36].

Іншою слабкістю («тінню») Акта від 30 червня 1941 р. є питання легітимності документа. Вище йшлося про відсутність у документі посилань на державотворчу тяглість із попередніми етапами визвольних змагань українців. Власне, із редакцій Акта, де йшлося про «проголошення утворення» Української держави, впливало, що лише ОУН (б) відкривала нову сторінку існування незалежної України [3, 91]. У науковій розвідці О. Панченка, де автор цитує доктора права К. Костіва, зазначено, що і раніше основні акти відновлення Української держави також «не покликаються на легімістичний принцип чи якийсь традиційно-історичне джерело... але всі вони базуються тільки на природне право вільного і не обмеженого самовизначення нації, що становить основну засаду демократії» [3, 91]. Доктор права О. Панченко цілком слушно наголошує й на інших характерних особливостях Акта 30 червня: по-перше, «Акти української

державности від 22 січня 1918 та 22 січня 1919 років, як, власне, й Акт державної незалежності Карпатської України від 15 березня 1939 року, хоча й були прийняті та оприлюднені в екстремальних випадках у загальному і перманентному процесі українського державотворення, однак спиралися в основному на попередню державотворчу діяльність різною мірою легітимних центральних органів влади та ланок місцевого самоврядування... Правова ж основа для проголошення Акта 30 червня 1941 року виявилася на порядок нижчою від них» [3, 91]. По-друге, порівнюючи Акт із попередніми документами державного самовизначення України, слід наголосити, що в жодному з них не «було посилянь до будь-яких чужих збройних сил, з якими українці ладні співпрацювати і «творити новий лад» [3, 92]. По-третє, посиляючись на І. Кедрина, О. Панченко акцентує увагу на тому, що в добу визвольних змагань 20-х рр. ХХ ст. Україна виступала з позиції суб'єкта («була тоді підметом...») міжнародної політики, а «Акт 30 червня був проголошений не тільки з позиції слабкості, але не мав ніяких познач, що репрезентував українського контрагента супроти контрагента німецького, бо такого не існувало в реальній дійсності, а існував хіба в надіях і комбінаціях авторів Акта» [3, 92]. По-четверте, Акт проголошення відновлення Української держави був «підготовлений і оприлюднений конспіративно», лише бандерівською ОУН, і навіть без відома інших політичних сил – ініціаторів і засновників Українського національного комітету (далі – УНК). По-п'яте, посиляючись на міркування проф. Л. Ребета, О. Панченко зазначає, що «декрет не був щасливою формою проголошення відновлення самостійності», оскільки носієм державної волі не є якась політична організація (чи її голова), а весь народ [3, 92]. М. Маркевич піддає гострій критиці не тільки Акт 30 червня 1941 р., вказуючи на його суперечність щодо норм права, а й наказ за Ч. 4 (п. 3) І. Климів-Легенди (призначеного Я. Стецьком головнокомандувачем збройних сил), де один з очільників ОУН (б) пише: «Назначую самотнім сувереном на українській землі Український Народ та його виразник Провід Української Нації зі Степаном Бандерою на чолі», що, на думку дослідниці, свідчить про «правову безграмотність військового «міністра», характеризує праворозуміння бандерівською ОУН методів побудови правової держави» [4]. Зрештою М. Маркевич резюмує, що, опираючись на норми державного права, Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 року є «нелегітимним, бо схвалений у неналежний спосіб і неналежним органом (курсив Авт. – В. У.). Фактично відбулася короткочасна узурпація державної влади бандерівським крилом ОУН» [4]. Іншої думки дотримується київський історик І. Патриляк, який зазначає, що «в умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально, бо альтернативою проголошення львівської декларації було лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму... повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху...» [17, 84].

Цитуючи доктора права М. Прокопа (ветерана ОУН, члена Президії УГВР), О. Панченко погоджується з його тезами: по-перше, Акт 30 червня 1941 р., після

проголошення незалежності Карпатської України, є «наступною історичною документацією намагань українського народу використати хоча б корисні умови для вияву своїх прагнень до незалежності»; по-друге, намаганням організувати українську владу на місцях усупереч волі німецьких окупаційних властей; по-третє, проголошення Актом відновлення української державності стало свого роду дороговказом для українського самостійницького руху, для продовження підпільно-повстанської боротьби [3, 95; 3, 36]. Думається, що така позиція є цілком прийнятна й узгоджена як для прихильників, так і для критиків Акта 30 червня 1941 р.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз «Акту відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р. свідчить про значний науковий інтерес сучасних істориків до цієї події, а також про досить гострі контроверсійні оцінки щодо його змісту, характеру, значення в контексті боротьби за національне визволення українського народу і його право на суверенну державу. Для сучасного етапу історіографії заявленої наукової теми характерною особливістю є поступове звільнення істориків від тягара попередніх стереотипів і уявлень та їхнє подолання, відмова від зневажливих, заполітизованих і заідеологізованих оцінок львівських подій 30 червня 1941 р., що було характерним явищем для радянської історіографії [2, 97].

Вітчизняні історики цілком слушно наголошують на потребі вдосконалення методології дослідження національно-визвольних рухів, зокрема на використанні міждисциплінарного (насамперед історичних, юридичних, політичних наук) методологічного інструментарію, оскільки це дасть можливість вирішити низку кваліфікаційних проблем, суть яких зводиться до визначення боротьби українських самостійницьких сил або як бандитсько-колабораціоністського явища як прикладу національно-визвольної боротьби [37]. В останні роки спостерігаються окремі спроби дослідників історії держави і права дати правову оцінку Акту відновлення Української держави, що є доволі важливим питанням, оскільки без кооперації зусиль з цивільними істориками годі сподіватися на об'єктивну оцінку львівських подій 30 червня 1941 р.

Слід зазначити, що в сучасній вітчизняній історіографії є досить різноманітні полемічні й дискусійні оцінки та висновки з актуальних аспектів проблеми. Доводиться констатувати поліфонію поглядів і позицій із ряду принципових, ключових питань, поставлених С. Кульчицьким, які стосуються доцільності включення львівських подій 30 червня 1941 р. до реєстру форм української державності та характеристики їх як одного з епізодів державотворчої діяльності українського народу [2, 97].

В українській історіографії акцентується увага на тому, що проголошення Акту відновлення Української держави не було звичайною декларацією на порожньому місці, випадковістю чи стихійним, безвідповідальним кроком, а було логічним продовженням національно-визвольної боротьби

за політико-правове закріплення прагнення українського народу на самовизначення [2, 97; 2, 95; 8, 957].

Упродовж останніх 5 – 10 років в українській історіографії з'явилася низка системних досліджень (праці В. В'ятровича, І. Патриляка, І. Ільюшина, Г. Стародубець, Д. Яневського та ін.), що стосуються окремих сегментів історії національно-визвольного руху 20 – 50-х рр. ХХ ст., які є спробою нового прочитання подій 30 червня 1941 р. Українські історики цілком справедливо пов'язують Акт 30 червня 1941 р. з усією визвольною боротьбою українського народу в період Другої світової війни, а львівська декларація ще раз підтвердила самостійницькі українські плани проти окупантів [3, 95]. Важливими в контексті об'єктивної характеристики Акта 30 червня 1941 р. та подій напередодні й після нього є висновки Я. Дашкевича, у яких він наголошує, що Акт 30 червня не був оперетковою подією чи пропагандистським трюком, а засвідчив тяглість державотворчої ідеї. Сміливий виклик тогочасній європейській потузі, якою була Німеччина, – відмова відкликати Акт – спростовують будь-які розмови про колаборантство ОУН (б) [6, XLIV].

Таким чином, дослідження обраної теми є актуальним не тільки з погляду наукової значимості, а й з огляду на громадсько-політичне звучання, а тому потребує подальших вивчень, активізації і диверсифікації пошукових зусиль сучасних вітчизняних істориків, осмислення на концептуальному, історико-політологічному та історико-правовому рівні всіх її аспектів [2, 98]. Подальше опрацювання цієї теми сприятиме підготовці фундаментальних синтетичних наукових студій – монографій, дисертаційних праць, документальних збірників, у яких би події, пов'язані з проголошенням відновлення Української держави 30 червня 1941 р., розглядалися як самостійна наукова тема.

У контексті наступних наукових розробок науковцям доцільно приділити більшу увагу вивченню таких аспектів: по-перше, продовжити працю над системною правовою оцінкою Акта, оскільки окремі публікації останніх 5 – 10 років лише започаткували цю роботу; по-друге, детальніше вивчити питання формування та діяльності Крайового правління західних областей (з 3 липня 1941 р. – Українського державного правління); по-третє, здійснити компаративістський аналіз Акта 30 червня 1941 р., порівнюючи з аналогічними документами в інших країнах, що стояли на платформі національного визволення (зокрема, «Фронтом литовських активістів»).

Джерела та література:

1. Лисенко О.Є. Український національно-визвольний рух 30 – 50-х рр. ХХ ст.: суспільний контекст і науковий вимір / О.Є. Лисенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. До 70-річчя створення української повстанської армії. – Івано-Франківськ; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – 2013. – Ч. 24. – С. 13 – 18.
2. Марущенко О.В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії / О.В. Марущенко // Галичина: науковий і культурно-

- просвітницький краєзнавчий часопис / [ред. кол.: М. Кугутяк (гол. ред.), О. Жерноклеєв, С. Кобута та ін.; літератур. ред. В. Питель]. Прикарпатський університет ім. В. Стефаніка, Історичний факультет. – Івано-Франківськ. – 2001. – Ч. 1. – С. 91 – 100.
3. Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії / О. Панченко // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 86 – 95.
 4. Маркевич М.І. Юридична природа Акта Відновлення Української держави від 30 червня 1941 року. / М.І. Маркевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://univerua.rv.ua/VNS1-2013/Markevich.pdf>
 5. Яневський Д.Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 р., акція Ярослава Стецька / Д.Б. Яневський; худож.-оформлювач О.Д. Кононученко. – Харків: Фоліо, 2013. – 283 с.
 6. Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Зб. док. і мат-лів / [За заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука]. – Львів. – К.: Піраміда, 2001. – 828 с.
 7. Альберта Т. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року: спроба об'єктивної оцінки / Т. Альберта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.google.com.ua/#hl=uk@output=search@sclient=psy-ab@q.5.
 8. Андрусяк Т. Українське Державне Правління / Т. Андрусяк // Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999. – 1 136 с.
 9. Алексієвець М., Федорів І. Причини ліквідації та політичні спроби відновити українську державність в період Другої світової війни / М. Алексієвець, І. Федорів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету: Серія: історія. – 2004. – Вип. 2. – С. 92 – 99.
 10. Гай-Нижник П.П. Відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. / П. Гай-Нижник // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, Івано-Франківськ, 26 – 27 червня 2015 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 52 – 67; його ж. Українська Держава: історична доконаність і розвіяна паралельна дійсність (Акт 30 червня та революційне державотворення під проводом ОУН (р) у 1941 – 1942 рр. як вияв національного чину та символ суверенних прагнень українського народу) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 98. – С. 49 – 65.
 11. Гаврилів І. Акт 30 червня 1941 року – історичний етап відновлення української державності / Гаврилів І. // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка» Держава та армія. – 2001. – № 431. – С. 76 – 83.
 12. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historu.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.
 13. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956: історико-архівні нариси / А. Кентій. – Київ, 2005. – Т. 1. Від УВО до ОУН 1920 – 1956. – 332 с.
 14. Косик В. Німеччина і Акт 30 червня 1941 року / В. Косик // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. – Київ – Львів, 1993. – С. 121 – 137; його ж. Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. – Львів, 1997 та ін.
 15. Кульчицький С.В. Акт 30 червня 1941 року / С.В. Кульчицький // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000; його ж. Львів, 30 червня 1941 року / С.В. Кульчицький // Київська старовина. – 2000. – Т. 2.
 16. Ленартович О.Ю. Акт відродження української державності 30 червня 1941 р. / О.Ю. Ленартович // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія: історичні науки. – 2008. – № 11. – С. 98 – 104.

17. Патриляк І.К. Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзюбак В.В., Ільюшин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. Ред. Кульчицький С.В. Національна академія наук України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 494 с; його ж. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939 – 1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
18. Пономаренко Р.О. Українська держава ОУН під протекторатом третього Рейху – міф чи реальність? / Р.О. Пономаренко // Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Серія «Актуальні проблеми історії України». Зб. наук. статей. – 2011. – С. 99 – 104.
19. Сергійчук В. Акт 30 червня як символ українського самостійництва / В. Сергійчук // Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С 5 – 18.
20. Скорич Л.В. Питання відновлення української державності – історичний етап державності / Л.В. Скорич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10902/1/35.pdf>.
21. Стефанюк Г.В. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки / Г.В. Стефанюк // Галичина: науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 2009. – Вип. 15/16. – С. 327 – 332.
22. Стародубець Г.М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941 – 1943 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
23. Трофимович В. Акт 30 червня 1941 року у працях і спогадах учасників визвольних змагань / В. Трофимович // Республіканець. – 1993. – № 6. – С. 34 – 43.
24. Шеремета Д. Уроки та історичне значення відновлення Української державності Актом 30 червня 1941 року. / Д. Шеремета. Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: мат-ли наук.-практ. конф., 22 листопада 2001 р., Львів / Відп. ред. Я. Малик; Національна академія наук України, Інститут етнонаціональних і політичних досліджень, Львівська філія Української Академії державного управління при Президентові України. – Львів: [б. в.], 2001. – Ч. 1. – С. 134 – 141.
25. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.
26. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – 6-те вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
27. Терлюк І.Я. Спроби ОУН відновлення Української державності / І.Я. Терлюк. Історія держави і права України. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ridruchniki.com/1018040645578/pravo/organizatsiya_ukrayinskih_natsionalistiv_oun_politichna_organizatsiya_strukturi_ukrayinskogo_povstanskogo.
28. Тищик Б.Й. Історія держави і права України : акад. курс: підручник / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – К.: Ін Юре, 2015. – 808 с.; його ж. Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937 – 1945 рр.). – Львів: Тріада плюс; Львів нац. ун-т ім. Івана Франка, 2006. – 92 с.
29. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). – Тернопіль: Вектор, 2011. – 378 с.
30. Дмитрук В.Г. Вони боролись за волю України: монографія / В.Г. Дмитрук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 1072 с.
31. Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кін. 30-х – 50 – х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 364 с.
32. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – Київ, 1993. – 512 с.

33. Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ ст. / Ю.А. Киричук. – Львів: Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
34. Мизак Н. Боротьба ОУН за суверенну і незалежну Українську Державу на початковому етапі німецько-радянської війни 1941 року (на матеріалах Тернопільської області) / Н. Мизак // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2006. – Т. 9. – С. 61 –66.
35. Ткачук А.В. Перед судом истории: сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности / А.В. Ткачук. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: [б. в.], 2000. – 268 с.
36. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для вищ. навч. закл. / О.Д. Бойко. – К.: Видавн. центр «Академія», 1999. – 568 с.
37. Політико-правова оцінка боротьби ОУН і УПА у 1940 – 1950-х рр.: методологічний аспект. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnik.info/statti/250-istoriiaiprawa/14979.....19401950.....>

© **Василий УХАЧ**

«ТЕНИ» АКТА ВОССТАНОВЛЕНИЯ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА 30 ИЮНЯ 1941 ГОДА: СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Проанализировано подходы современной украинской историографии к оценке контroversийной, в контексте Второй мировой войны, украинского национально-освободительного движения, темы – Акта провозглашения восстановления Украинского государства бандеровским крылом украинских националистов 30 июня 1941 г. в г. Львове.

Исследовано комплекс вопросов, связанных с этим событием, особое внимание уделено историко-правовой оценке так называемых. «теней», слабых сторон Акта 30 июня 1941 г., проблеме его легитимности.

В целом в украинской историографии акцентируется внимание на том, что провозглашение Акта восстановления Украинского государства не было обычной декларацией на голом месте, случайностью, стихийным и безответственным шагом, а логическим продолжением национально-освободительной борьбы, значение которого состояло в политико-правовом закреплении желания украинского народа к государственной самостоятельности.

Сделано попытку очертить общее состояние изучения проблемы современной исторической наукой, выделено проблемные вопросы, которые требуют дальнейшего изучения.

Ключевые слова: *Акт восстановления Украинского государства, национально-освободительная борьба, ОУН(б), Германия, Украинское государственное правление, историко-правовая оценка, проблема легитимности.*

© *Vasyl UHACH*

“SHADOWS” OF THE UKRAINIAN STATE ACT OF 30 JUNE 1941: CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS)

The approaches of modern Ukrainian historiography to controversial asses in the context of World War II, Ukrainian national liberation movement, theme – Act of the Ukrainian state Bandera wing of Ukrainian Nationalists June 30, 1941 in the city Lviv.

The complex issues associated with this event was studied, but special attention is paid to the historical and legal assessment v. BC. “Shadow” weaknesses Act of 30 June 1941, the issue of its legitimacy.

Overall in Ukrainian historiography focuses are based on the fact that the proclamation of the Act of the Ukrainian state was not an ordinary declaration based on accident and irresponsibility as a logical continuation of the national liberation struggle, whose value lay in the political and legal consolidation aspiration of the Ukrainian people the state independence.

An attempt was made to outline the general condition of studying the problem of modern historical science and was indicated on issues that require further research quest.

Keywords: *Act of the Ukrainian state, national liberation struggle of OUN (b), Germany, Ukrainian marginal Board, historical and legal assessment of the problem of legitimacy.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина I)

Аналізуються причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах, розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна. Невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку існуючої влади. Хоч історія й дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, які були організовані по принципу регулярної армії й контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

Проблема участі нерегулярних збройних формувань на території України в роки громадянської війни була предметом дослідження багатьох науковців. Причиною такого інтересу став феномен частої зміни політичних режимів на

українських землях, які не могли тривалий час утриматися на владному олімпі, а в окремі моменти територію нашої держави контролювали різні політичні та військові сили.

У наш час, коли в окремих районах Донецької та Луганської областей чинна українська влада зіткнулася з проросійськи налаштованими силами сепаратистів, яких активно підтримує уряд сусідньої держави, дослідження діяльності отаманських формувань періоду першої чверті ХХ ст. може бути корисним для розробки тактики боротьби ЗСУ з метою повернення окупованих районів під контроль Української держави.

Першими розвідками, що стосувалися дослідження українського повстанського руху в період громадянської війни, були праці безпосередніх учасників подій. Можна зазначити, що й у роботах очільника ВКП (б) В. Леніна відводиться значне місце «українській проблемі» [5, 6]. Уже в 1920 р. відбуваються перші спроби узагальнити практичний досвід боротьби з повстанськими формуваннями в 1918 – 1919 рр. Так, у бібліотеці архівів м. Києва зберігається документ під назвою «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні», затверджений 8 грудня 1920 р. Головою Раднаркому України Х. Раковським, командувачем ЗС України М. Фрунзе та секретарем ЦК КПУ В. Молотовим.

Уже після закінчення громадянської війни ціла плеяда колишніх командирів Червоної армії стала авторами праць, у яких досліджувалися методи, тактика й прийоми боротьби з українськими повстанцями. Важливий матеріал можна знайти в збірнику Л. Троцького «Как вооружалась революция» [13]. Підбивав підсумки боротьби проти українського повстанства й В. Антонов-Овсієнко у своїй праці «Записки о гражданской войне» [1].

Цінною для дослідження визначеної проблеми є робота Р. Ейдемана та М. Какуріна, у якій автори намагалися не лише змалювати конкретну ситуацію, що склалася в Україні в 1918 – 1919 рр., а й проаналізувати дії і Червоної армії, і ворогів [3].

Серед інших авторів ми можемо назвати Я. Шафіра, А. Полупанова, М. Майорова [7; 9; 18].

Значним за обсягом видається і пласт літератури, авторами якої стали представники протилежного табору. Більшість їхніх робіт побачила світ за межами України й Радянського Союзу, зокрема праці М. Капустянського, Р. Суслика, Б. Мартоса, П. Скоропадського та ін. [4; 12; 8; 11].

У нашій статті ми спробували проаналізувати наявний комплекс наукової літератури різних політичних напрямів для пошуку об'єктивних причин появи такого феномену початку ХХ ст., як українські отаманські формування.

Загалом поява повстанських формувань на українських теренах засвідчена кінцем 1918 р. – початком 1919 р. Причин для їхньої появи та подальшої активної участі не лише у військовому протистоянні, а й у політичному та економічному житті України було достатньо. Серед них ми можемо виокремити значну зацікавленість у людських ресурсах та продовольчих запасах України

з боку всіх учасників досліджуваних подій. Так само всіх цікавила й значна база природних ресурсів та промисловий потенціал.

Відносну політичну стабільність в Україні порушив прихід до влади Центральної Ради. Більшість її членів, як і керівництва, були відкритими прихильниками соціал-демократичного напрямку розвитку своєї держави, проте, маючи більшість у керівному органі, вони боялися брати на себе відповідальність за нововведення та перетворення. Тому, декларуючи зміни, що в разі реалізації задовольнили б інтереси більшості українців, лідери молодшої Української держави не зважувалися на їхнє втілення в життя.

Такою ситуацією скористалася РНК Росії, що була зацікавлена у вирішенні власних проблем із забезпечення продовольством та корисними копалинами за рахунок України. Використовуючи деморалізовані військові частини, що поверталися з фронтів Першої світової війни, та спеціальні військові частини, керівництво РФ почало експансію проти Української держави.

Уже із грудня 1917 р. в Україні перебував як надзвичайний комісар Раднаркому С. Орджонікідзе, який контролював діяльність створених військово-реквізиційних комісій. Основна їхня функція полягала у викачуванні українських продуктів харчування на настійні вимоги В. Леніна [5, 29 – 30]. Упродовж січня – лютого 1918 р. С. Орджонікідзе відвідав низку українських міст: Катеринослав, Харків, Одесу, Миколаїв та Херсон. Лише з Херсонської губернії з 18 лютого до 9 березня 1918 р. було відправлено на північ 1 090 вагонів зерна.

Протиставити цьому тиску й активності Центральна Рада не могла нічого внаслідок нехтування питань організації власних збройних сил. Саме про ці помилки писав у своїх спогадах П. Скоропадський [11, 48 – 49]. Єдине, на що спромігся молодий український уряд, – неконтрольована роздача зброї населенню з метою організації опору російській експансії. Утім, стомлене багаторічною Першою світовою війною, революційними катаклізмами в Російській імперії, населення не бажало брати участь у збройному протистоянні. Вочевидь, більшість українців сподівалася, що радянський уряд, протегований Москвою, нарешті дасть можливість для стабільного існування.

Уряд Г. П'ятакова, який із радістю зустрів українське селянство, наочно продемонстрував, що між деклараціями радянської влади та реальністю існує величезна прірва. Установлення нового політичного режиму в Україні не призвело до вирішення наявних проблем, а лише послужило каталізатором для викачування продовольчих ресурсів.

Після підписання Брестської мирної угоди німецькі та австро-угорські війська витіснили комуністичний уряд з України. До влади був приведений уряд режиму П. Скоропадського, що став на шлях боротьби з результатами діяльності Центральної Ради, зробивши акцент у державному будівництві на проросійські, часто промонархічні елементи. Натомість німецька окупаційна влада не давала можливості П. Скоропадському організувати власні повноцінні збройні сили. Тому його помилкова соціально-економічна політика, а також страх українського

селянства перед реставрацією монархічного режиму призвели до стрімкого падіння гетьманського режиму.

Директорія, яка виступила проти режиму П. Скоропадського, також не змогла надовго утриматися в Києві.

Така нестабільність політичної влади поєднувалася з роздачею зброї населенню. Цьому процесу сприяв розпад армії колишньої Російської імперії та швидка евакуація німецьких і австро-угорських військ. Саме в цей період в Україні починають з'являтися отаманські формування, що контролювали різні за розміром території й мали строкате політичне забарвлення.

Перші кроки нового радянського уряду під керівництвом Х. Раковського дали населенню зрозуміти, що його інтереси і надалі враховуватися не будуть. Радянська термінологія дає досить чітке визначення дефініції «партизанський рух»: це один із видів боротьби народних мас за свободу та незалежність своєї батьківщини [2, 232]. Однак майже завжди, особливо в сучасній літературі, партизанство-повстанство позначають іншим терміном – «партизанщина». Ми можемо припустити, що коріння такого протиставлення знаходяться в позиції колишнього Голови Реввійськради Л. Троцького. Саме він у своїй статті «Українські уроки» заперечував можливість створення регулярної армії класом, який не добився державної влади, і стверджував, що партизанство є зброєю більш слабкого в організаційному та чисто військовому відношенні класу в боротьбі з тим класом, котрий контролює централізований державний апарат. Л. Троцький також наголошував, що перемога над партизанством є найважливішим завданням пролетаріату, який захопив політичну владу, пояснюючи це тим, що партизанство за своєю суттю – вороже до централізованої державної влади військове формування, яке всіма силами відстоює свою незалежність і культивує все те, що його вирізняє. Автор констатував, що період партизанстванадтозатягнувся в Україні, а це перетворило його ліквідацію в болючу проблему, та закликав застосувати для боротьби з цим ворожим явищем розпечене залізо [13, 178 – 182].

В умовах громадянської війни на теренах нашої держави часто виявлялося, що дії повстанських формувань, у крайньому випадку зовні, практично не відрізнялися від дій регулярних військових частин. У зведенні Інформаційного відділу ЦК КП (б) У від 11 листопада 1919 р. № 36 повідомлялося про події, що розгорнулися на півдні України: під проводом отамана Гулого там почалося повстання. У перший день сили повсталих досягли 60 тис. осіб, які були організовані в 24 полки. (Усі випадки мародерства моментально присікалися командним складом). Наслідки цього добре підготовленого виступу були відчутними: уже в перший день були захоплені міста Новомосковськ, П'ятихатки, Єлизаветград і почалися бої за залізничні станції Помічну та Знам'янку [17].

А дії регулярних частин, навпаки, можна з упевненістю класифікувати як партизанські. У своєму зверненні до червоноармійців наркомвійськомор М. Подвойський констатував складну ситуацію з товарами широкого вжитку

в тилу й на фронті. Він зазначав, що на захоплених Червоною армією вузлових станціях знаходяться товари на багато сотень мільйонів рублів. Однак проблема полягала в тому, що червоноармійці вважали все захоплене «добро» своєю власністю, а значить, десятки ешелонів із захопленим товаром супроводжували військові частини. Для цього супроводу були задіяні сотні паровозів, яких катастрофічно не вистачало для доставки поповнень на фронт. У всіх негараздах із забезпеченням товарами в тилу і на фронті М. Подвойський звинувачував саме червоноармійців, які не здавали захопленого товару на інтендантські склади, чим завдали величезної шкоди всій республіці [16].

У зверненні наркома НКВС К. Ворошилова від 25 квітня 1919 р. червоноармійців переконували в необхідності утримуватися від антисемітських погромів [14].

Необхідно також пам'ятати й про той фактор, що поява повстанців зовсім не обумовлена наявністю регулярної армії. Період, який ми розглядаємо, дає нам такі приклади. Різні політичні сили, намагаючись забезпечити собі підтримку реальної військової сили, створювали власні напіврегулярні збройні формування. Не було чітко визначених фронтів, була відсутня правильна організація. Збройна боротьба точилася на всій українській території колишньої Російської імперії.

Досить активно в цьому відношенні вела себе УПСР. У газеті «Боротьба» від 27 квітня 1919 р. була опублікована розповідь С. Савицького, колишнього начальника штабу отамана Н. Григор'єва, про те, що отаман почав організовувати свої сили з 10 грудня 1918 р. До його загонів насамперед входили люди ображені або покарані гетьманською владою, так звані «лісовики». Уже через місяць група під командуванням Н. Григор'єва в кількості 30 осіб переросла в майже 25 повстанських загонів, у яких налічувалося близько 17 тис. добре озброєних бійців [15].

Серйозно до цієї проблеми ставилися комуністи, спрямовуючи значні фінансові ресурси на організацію повстанського руху на неконтрольованих ними територіях. Крім того, у моменти, коли під натиском Добровольчої армії червоні частини та органи державного управління були змушені залишати територію України, навіть відомий борець з повстанством і партизанством Л. Троцький кардинально змінив свою позицію. Зокрема, у своїй статті «Чи потрібні нам партизани?» він визнавав, що рейд, проведений козацькими частинами під командуванням Мамонтова, гостро поставив перед радянським керівництвом питання співпраці з повстанцями. У цій же статті автор дав і відповідь на поставлене запитання, сутність якої полягала в тому, що партизани-повстанці необхідні Червоній армії. Крім того, він закликав створити нове за своєю суттю повстанство [13, 283 – 284].

Про організацію повстанських загонів петлюрівської орієнтації на Полтавщині розповідав у своїх спогадах Р. Суслик [12, 16 – 26].

Натомість українські соціал-демократи (незалежники) стали базовим фактором у формуванні загонів отамана Д. Зеленого на правому березі Дніпра.

Провівши примусову мобілізацію, отаман поширив свій вплив і на Лівобережжя: за різними підрахунками, у цей час його сили зросли до 35 тис. осіб.

Говорити про ставлення анархістів до формувань Н. Махна взагалі не доводиться. У разі необхідності з боку анархістських організацій не лише в Україні, а й в Росії йому надавалася як ідеологічна, так і матеріальна допомога. У штабі Н. Махна перебували представники впливових анархістських організацій. У своїй статті «Що таке махновщина. Селяни та Махно» голова українського радянського уряду Х. Раковський звинувачував у співпраці з Н. Махном, окрім анархістів, ще й лівих есерів та представників Білого руху. Метою їхньої діяльності він визначав повалення радянської влади або завдання їй хоча б максимальних збитків [10, 3 – 5].

Отже, ми можемо дійти висновку, що участь українських повстанських формувань у збройній боротьбі на українських теренах була обумовлена насамперед низкою невирішених соціально-економічних питань і специфічним впливом, який чинили на українське селянство представники різних політичних сил, що давало можливість для керівників повстанського руху не притримуватися чіткої політичної позиції.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
2. БСЭ. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 232.
3. Ейдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. / Р. Ейдеман, Н. Какурин. – Х.: Госиздат, 1928. – 71 с.
4. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – 310 с.
5. Ленін В. Телеграма в Харків і Москву. – 26.01.1918; В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе. – Повн. збір. тв. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1975. – С. 29 – 30.
6. Ленін В.І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. 22 жовтня 1918 р. // ПЗТ. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – Т. 37. – С. 113 – 115, 117.
7. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні (1914 – 1919 рр.). / М. Майоров. – Х.: Держвидав, 1928. – 105 с.
8. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
9. Полупанов А. Свобода или смерть. / А. Полупанов. – Донецьк: Донбасс, 1966. – 306 с.
10. Раковський Х. Що таке махновщина? Селяни та Махно // Геть партизанищину. Збірник статей. – Х.: Держвидав, 1920. – 58 с.
11. Скоропадський П. Спомини. / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
12. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів. / Р. Суслик. – Англія: Б.м., 1955. – 337 с.
13. Троцький Л. Как вооружалась революция. / Л. Троцкий. – М.: Высш. воен. ред. Совет., 1923. – Кн. 1. – 476 с.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 173.
15. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 278. – Арк. 8 – 9.
16. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 344. – Арк. 18 – 21.

17. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 55 – 56.
18. Шафир Я. Белогвардейцы и крестьянство. / Я. Шафир. – М. – Л.: Московский рабочий, 1928. – 132 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

Анализируются причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях, развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война. Нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сочетании с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© Andrii LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XX th century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of

armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УДК 94(477)“1914”

© Андрій ТАРАСОВ

ПРОПАГАНДА БЛАГОДІЙНОСТІ НА КОРИСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХНІХ СІМЕЙ У ПРЕСІ м. ОДЕСИ (ЛИПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1914 р.)

Проаналізовано пропаганду благодійності в одеській пресі на користь російської імператорської армії на початку Першої світової війни. Простежено ідею необхідності та справедливості війни як умови широкого залучення городян до благодійності. Визначено основні форми допомоги армії та її отримувачів. Вказано на роботу редакції газет на цьому етапі як на центри пропагування допомоги армії.

Ключові слова: Перша світова війна, благодійність, одеська преса, поранені воїни, громадськість.

Однією з виразних тенденцій у роки Першої світової війни стала активізація громадських об'єднань, зокрема у сфері медико-санітарної допомоги.

На території Наддніпрянської України до таких насамперед належали: Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим воїнам, Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та інші громадські організації, діяльність яких стала предметом багатьох досліджень. Перші статистичні та аналітичні відомості були підготовлені самими організаціями та їхніми підрозділами на місцях ще в роки Першої світової війни [1; 2].

Радянський період у дослідженні проблем Першої світової війни збагатився передусім працями військової історії. Водночас наявний спадок радянської та західної історіографії дає змогу сучасним дослідникам говорити про Першу світову війну як про «забуту війну». Як наслідок, доволі широке коло проблем залишилося поза увагою вітчизняних дослідників.

Приємно відзначити, що на сучасному етапі в цьому напрямі спостерігаються помітні зрушення. У 1990-х рр. розпочато низку нових напрямів досліджень. Серед них чільне місце посідає й питання «антропологічного виміру війни», зокрема й визначення ролі громадських організацій.

Так, дослідженню діяльності громадських організацій у роки Першої світової війни було присвячено роботи О.М. Доніка, П.П. Щербініна, П.В. Кліщинського та інших [3; 4; 5; 6].

Особливу увагу діяльності саме громадських організацій приділила в своїх роботах Н.І. Загребельна [7; 8].

Відзначення 100-річчя від початку Першої світової війни значно активізувало увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників із цієї проблеми. Це стосується і наукових досліджень, і публікацій історичних джерел. Так, Інститут історії України НАН України в 2015 р. видав збірник документів, у тому числі і з питань діяльності громадських об'єднань у роки Першої світової війни [9].

Звичайно, окремі аспекти роботи цих товариств потребують подальшого дослідження. Відомо, що діяльність громадських об'єднань була успішною, зокрема за рахунок інформаційної підтримки місцевих газет, які виступали ланкою, що поєднувала громадськість із нагальними потребами армії. Особливо важливою була така робота на початку війни, коли загальноросійські громадські об'єднання лише розгортали свою діяльність.

У своїй науковій розвідці автор поставив за мету охарактеризувати діяльність газет м. Одеси у сфері пропаганди благодійності на користь потреб армії.

Типовими влітку 1914 р. стали публікації в місцевих газетах м. Одеси детальних характеристик міжнародних новин із Балканського півострова. Такі репортажі супроводжувалися картами, портретами сербських та російських військових керівників. Особливе місце в матеріалах газет посіла антинімецька та антиавстрійська пропаганда.

Серед найпоширеніших форм такої пропаганди були також і карикатури на правителів Німеччини та Австрії. Головна теза полягала в тому, що Російська імперія виступає за мир проти агресора. Відповідно союзники, особливо серби – як слов'янський народ – зображувались у позитивних тонах, австрійці та німці – у вкрай негативних.

20 липня 1914 р. (тут і далі – за старим стилем) у газеті «Одесский листок» була опублікована карикатура на очільника Австрії: «Я із задоволенням готовий схилити голову перед ідеєю миру». Австрійський правитель тримає відрізану голову Олександра III перед колоною з написом латиною «рах» [10, 2].

За допомогою карикатур часто висвітлювалися й військові проблеми австрійських та німецьких військ, зокрема й на західному фронті. Тривала оборона бельгійського м. Льеж супроводжувалася карикатурою, де німецькі військові зображувались у вигляді тарганів, які приклеїлися до карти з назвою м. Льеж. Карикатура називалася «Липкий папір для прусаків» [11, 2]. Прийом у пропаганді, де люди зображувалися у вигляді неприємних тварин або комах, став типовим і в період Другої світової війни. У такий спосіб відбувалася дегуманізація ворога.

Окрім такого прийому, активно використовувалися сюжети про звірства ворога. Наприклад, застосування розривних куль типу «дум-дум» й особливо

звірства проти дітей. Так, у додатку до № 211 «Одесского листка» від 10 серпня 1914 р. вміщено інформацію про розстріл німцями французьких «хлопчиків-розвідників» [12, 2].

Цілком прогнозованими були такі заклики в газетних матеріалах: «Їду бити німців!» [13, 2]. У цих словах відчувається ціла гама бадьорості та впевненості в необхідності війни заради знищення війни і в кінцевій перемозі російської зброї.

Загальне піднесення в російському суспільстві підтримувалось і думкою про швидку перемогу.

Упродовж серпня 1914 р., після перших успішних військових дій російської армії, простежуються за матеріалами преси саме такі настрої.

Традиційними залишалися карикатури. 23 серпня 1914 р. в газеті «Одесский листок» поміщено карикатуру із грою слів про білий прапор:

«Німець – О, я ніколи не «выброшу» білого прапора!

Росіянин – Так, не раджу «выбрасывать», тому що він тобі дуже скоро знадобиться» [14, 2].

У газеті також розміщувалися розповіді солдатів про війну. 19 серпня 1914 р. в газеті було повідомлення про дисципліну австрійських військ: «Дисципліни серед австрійських військ абсолютно немає. При найменшому натискові з нашого боку австрійці рятуються втечею» [15, 4].

Наприкінці серпня 1914 р. в газеті з'явилася навіть окрема рубрика «Розповіді поранених». 26 серпня 1914 р. поранений солдат, який прибув в Одесу, повідомляв: «Втрати в нас були дуже невеликі, а між тим, ми просувалися вперед буквально по трупах австрійців» [16, 2].

Антинімецька та антиавстрійська політика в Російській імперії призвела до закриття низки громадських об'єднань. Постановою одеського градоначальника І. Сосновського на час військових дій в Одесі були закриті всі німецькі та австрійські товариства. «Одесский листок» від 19 серпня 1914 р. повідомляв про закриття «тов-ва св. Климента, німецького гімнастичного товариства «Турнъ Ферейнъ», тов-ва студентів-німців, Євангельського тов-ва молодих людей «Odessauer Zeitung», австрійсько-угорського благодійного товариства» [17, 2].

Тісні економічні зв'язки Російської імперії з Німеччиною після початку війни суттєво позначилися на економіці. За матеріалами періодичної преси, городяни м. Одеси першими дізнавалися про різні конфіскації майна німецьких компаній. Якщо на початку липня 1914 р. першу сторінку газети «Одесский листок» займала реклама одеського магазину автомобілів фірми «Бенц і Комп», то вже 29 липня 1914 р. в цій же газеті вийшло повідомлення про конфіскацію більш ніж 25 автомобілів магазину Бенц та «шин німецької фірми «Континенталь»» [18, 4].

Деякі товари було вкрай важко замінити, тому газети виходили з відповідними зверненнями («До чуток про електричний голод»). Так, на початку війни припинилося постачання німецьких ламп. Московський виробник електричних ламп фірма «Стандарт» змушена була писати латиною

свою назву, адже населення прагнуло купувати виключно німецькі лампи. Крім того, виробник, користуючись ситуацією, підвищив ціни на 25 к.

В одеській газеті, попри все, лунали заклики купувати вітчизняне: «Між іншим, наші, російські, лампочки ні в чому не поступаються закордонним за якістю» [19, 3].

Пропаганда давала результати. Матеріали газет фіксують численні прояви неприязні в міському побуті саме за національною ознакою. Враховуючи відсоток німців у Російській імперії, зокрема в Одесі, подібне було неминучим. Так, у серпні 1914 р., за інформацією місцевої преси, одна з дам підказала «чистильнику взуття, що перед ним німець... Я не дозволю, щоб у такий час російський робочий чистив взуття німецькому буржуа» [15, 4].

Аналіз публікацій місцевої преси дає змогу простежити зміну моди з початком війни. Так, одеські газети повідомляли, що «ті, хто носив вуса а la Вільгельм, змінили вигляд вусів» [13, 2]. І такі випадки траплялися доволі часто.

Певна частина одеситів навчалася в німецьких закладах освіти, деякі відпочивали на німецьких курортах і на початок війни не встигли повернутися додому. І для них повернення на Батьківщину стало проблематичним. Російські газети вийшли під заголовком «Ставлення до росіян на німецьких курортах». Так, одеська газета за 2 серпня 2014 р. повідомляла про повернення жінок і про побиття та знущання над чоловіками [20, 2].

Ще однією цікавою формою підтримки думки про «справедливість» війни стало проведення недільних історичних лекцій, що доводили «російську приналежність Галичини». Ці події анонсувалися й висвітлювалися в місцевій пресі. 26 серпня 1914 р. таку лекцію було прочитано в університеті, а зібрані на лекції кошти надійшли на користь поранених та сімей запасних [21, 4]. Газети містили заклики: «Допоможіть рідній Червоній Русі» [22, 1].

Союзницькі країни, на відміну від Німеччини та Австро-Угорщини, отримали суттєву інформаційну підтримку. Вона виражалася в публікації інформації про країни-союзники. Зокрема, в 1914 р. редакція газети «Одесский листок» для передплатників видала «особливий додаток. Національні гімни (ноти та текст) Росії, Франції, Англії, Бельгії, Сербії, Чорногорії та Японії» [23, 1].

Численними закликами на зразок «Допоможіть жителям Сербії, які стікають кров'ю!» – рясніли газети цього часу [22, 1].

Загалом можна стверджувати, що відповідно до матеріалів місцевої преси пересічний підданий Російської імперії мав стійке переконання про справедливість та необхідність війни.

Аналіз повідомлень преси є переконливим свідченням того, що заклики про благодійність на користь поранених знаходили жвавий відгук серед городян м. Одеси.

Благотворні пожертви призначалися переважно трьом категоріям громадян: сім'ям запасних (родинам, дітям), пораненим і хворим військовослужбовцям, а також військовослужбовцям на фронті.

Від кінця липня 1914 р. у місцевій газеті фіксуються надходження пожертвувань від приватних осіб на користь родин запасних. Окрім приватних осіб, пожертвування здійснювали різноманітні товариства, установи, колективи пароплавів тощо.

Окремо слід звернути увагу на форми пожертвувань. Дослідження місцевої періодики свідчить про їхнє розмаїття. Насамперед внески здійснювалися безпосередньо грошима. Це могли бути як разові пожертвування, так і регулярні. Так, газета «Одесский листок» від 29 липня 1914 р. повідомляла, що «міщанська управа запропонувала всім службовцям вносити щомісячно з власної платні на користь родин запасних, призваних на дійсну службу, тим, які отримують до 50 руб. в місяць, – по одному відсотку, а тим, хто отримує більше, – по два відсотки» [24, 3]. Одеська преса постійно публікувала повідомлення про надходження коштів від певних осіб, установ чи підприємств. У такому випадку редакція місцевої газети ставала організаційним центром збору такої допомоги.

Таких повідомлень було досить багато, зокрема й від директора Міського театру «половина збору з концерту в міському саду 328 р. 28 к.» [25, 4]. «Одеське товариство любителів полювання зібрало зі своїх членів більше 300 рублів на користь поранених» тощо [26, 2].

Достатньо яскравою була акція з пожертвування золотих весільних каблучок, що мала загальноросійський характер. У номері за 30 липня 1914 р. вміщено статтю про жертвування мешканцем м. Одеси весільної каблучки на ім'я дружини командувача військ Р.П. Нікітіної [27, 3].

Процес збору коштів був достатньо масовим і водночас неконтрольованим. Останнє створювало умови для зловживань. Задля впорядкування збору допомоги розглядалася пропозиція щодо запровадження «чекових книжок із найменуванням товариства та цілі збору» [28, 4]. Такі книжки мали бути розміщені по всіх торгових, промислових, банківських підприємствах, вокзальних касах, а також у ресторанах, кав'ярнях, лавках, ілюзіонах тощо та мати номінал від 1 к. до рубля.

Ще однією формою збору допомоги в Російській імперії став випуск «Благодійних марок 5 коп. Воїнам та їхнім родинам 1914 р.». Інформацію про цю акцію було розміщено й в одеській пресі [29, 4].

Окрім грошової допомоги, видавалися також різноманітні речі, надавалися послуги, виділялися приміщення тощо.

Одним із найбільш гострих питань початку війни було надання житла для сімей запасних. Газета «Одесский листок» на своїх шпальтах не раз порушувала цю проблему [30, 4]. Зокрема, мешканцям м. Одеси пропонувалося надавати в розпорядження сімей запасних свої літні дачі [31, 3].

Достатньо широкою була допомога у сфері надання безкоштовних послуг. Матеріали одеської преси дають змогу стверджувати, що молодь долучалася до соціально важливих заходів. Так, 7 серпня 1914 р. газета «Одесский листок» повідомляла про збір «учнівської молоді, яка безкоштовно буде займатися

та репетирувати дітей запасних» [32, 2]. 13 серпня 1914 р. в газеті вміщено повідомлення зубного лікаря Ф.Д. Зіля про відкриття «безкоштовного прийому на лікування та видалення зубів під анестезією (без болю) для членів цих товариств (товариства запасних. – Авт.)» [33, 2].

Схожі повідомлення трапляються й про надання квитків до лазень, а також власних автомобілів для перевезення поранених від залізничної станції до лазаретів (Одеське автомобільне товариство), прання білизни для потреб Червоного Хреста (пральня «Р.о.п.и.т.») та багато іншого.

Окремо розглядалося питання про придбання необхідних для поранених військовослужбовців речей. До цього процесу було залучено широкі верстви населення м. Одеси.

9 серпня 1914 р. в газеті повідомлялося про дозвіл градоначальника раді гімнастичного товариства «Сокіл» заснувати майстерні для пошиття білизни для хворих та поранених російських воїнів [34, 2]. Учнівську та студентську молодь було активно залучено до «щипання корпії», необхідної для виготовлення перев'язувальних матеріалів.

Окремі компанії надавали в розпорядження необхідні матеріали чи товари. Так, компанія «Зінгер» виділила машини для шиття «в необмеженій кількості» та ін. [25, 4].

Уже на початку війни Одеса стала містом, яке прийняло велику кількість поранених та хворих військовослужбовців. Саме тому одним із головних завдань стала організація лазаретів та шпиталів. Слід відзначити активну допомогу громадськості міста та міської влади щодо організації процесу медичної допомоги військовослужбовцям.

Газета «Одесский листок» від 11 серпня 1914 р. повідомляла про утворений «дамський комітет, який приступив до влаштування в місті Одесі лазаретів для поранених військових чинів» [35, 4]. Особливим центром такої допомоги стало одеське відділення товариства Червоного Хреста.

Матеріали одеської преси дають змогу відстежити пожертвування грошей на організацію лазаретів як приватними особами, так і окремими установами. Активно долучився до організації військових госпіталів і граф Толстой. У власному маєтку в Херсонській губернії він розмістив лазарет для 40 легко поранених воїнів [36, 3].

Різноманітні товариства чи приватні особи, які були менш заможними, могли налагодити допомогу на одне чи два ліжко-місця.

Закордонні організації та установи, що діяли в Одесі, також долучалися до цієї роботи. Так, комітет допомоги пораненим російським воїнам було відкрито при грецькому генеральному консульстві [37, 4].

Окрім грошових пожертвувань, у м. Одесі було відкрито курси для догляду за пораненими. Так, від 21 серпня 1914 р. газета «Одесский листок» повідомляла про відкриття «тритижневих курсів для догляду за пораненими, організованих станцією “швидкої допомоги”» [38, 3].

Окрім станції швидкої допомоги, активно долучалися до догляду за пораненими і студенти медичного факультету Новоросійського університету. Обговорювалися питання дострокового випуску студентів медичного факультету у зв'язку з нестачею лікарів. Студенти, які навчалися, пропонували свої послуги як фельдшери та санітари [39, 3].

У серпні 1914 р. ця робота отримує організаційне оформлення, сконцентроване в руках міського комітету за головуванням Р.П. Нікітіної, дружини керівника Одеського військового округу.

Таким чином, ретельний аналіз матеріалів одеської преси кінця липня – вересня 1914 р. дає змогу стверджувати про небувале піднесення волонтерського руху. Саме громадськість першою відгукнулася на актуальні потреби армії. Слід зазначити, що газети зіграли значну роль в означеному процесі. Важко не помітити наявності потужної антинімецької та антиавстрійської пропаганди. Основними напрямками такої діяльності стало формування негативного образу ворога, з одного боку, та переваг російської зброї – з другого. Ідея необхідності та справедливості ведення війни стала лейтмотивом значної кількості публікацій наприкінці літа 1914 р. Утвердження цієї ідеї було необхідною умовою залучення громадськості до благодійності на користь армії.

Громадськість м. Одеси долучалася на початку війни до допомоги сім'ям запасних, а також пораненим та хворим воїнам та військовослужбовцям на фронті. Доброчинну допомогу здійснювали як приватні особи, так і окремі установи, організації та підприємства. Форми такої допомоги були досить різноманітними: грошові пожертвування, збирання речей, надання безкоштовних послуг тощо.

Місцеві газети на першому етапі виступили своєю організаційною ланкою між громадськістю та армією. Надалі така допомога отримала організаційне оформлення як у межах міста, так і всієї імперії.

Проведений аналіз матеріалів преси потребує подальшого дослідження. Так, окремо слід звернути увагу на надання допомоги російській армії різноманітними національними товариствами.

Джерела та література:

1. *Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915 – 1917 гг.* – М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсонъ, 1918. – 228 с.
2. *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф. 817. – Оп. 1. – Спр. 1.
3. *Донік О.М. Гуманітарна складова діяльності Союзу міст в Україні у роки Першої світової війни* // *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ – Черкаси, 25 – 26 вересня 2014 р.* / редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – 151 с. – С. 69 – 71.
4. *Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни* / *О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2005. – № 9. – С. 61 – 86.

5. Щербинин П.П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX вв. / П.П. Щербинин // Военно-историческая антропология. Ежегодник 2003 – 2004. – С. 381 – 398.
6. Кліщинський П.В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.В. Кліщинський / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.
7. Загребельна Н.І. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) Громадські гуманітарні організації України в роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.І. Загребельна / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 244 с.
8. Загребельна Н.І. Благодійницька діяльність освітян Київського навчального округу в роки Першої світової війни. Ніна Іванівна Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол. Інститут історії України. – Вип. XXIII. – К.: Інститут історії України, 2014. – 318 с. – С. 182 – 186.
9. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.С. Великочий, В.Ф. Верстюк, О.І. Гуржій, О.В. Добржанський, І.А. Коляда, М.В. Кугутяк, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко (заст. відп. ред.), В.М. Литвин, О.С. Онищенко, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт (відп. ред.), О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко, О.А. Удод, В.В. Шевченко, О.Ю. Кириєнко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – 800 с.
10. Одесский листок. – 1914. – № 190 (20 июля). – С. 2.
11. Одесский листок. – 1914. – № 202 (1 августа). – С. 2.
12. Одесский листок (приложение). – 1914. – № 211 (10 августа). – С. 2.
13. Одесский листок. – 1914. – № 211 (10 августа). – С.2.
14. Одесский листок. – 1914. – № 224 (23 августа). – С. 2.
15. Рассказ участника войны // Одесский листок. – 1914. – № 220 (19 августа). – С. 4.
16. Одесский листок. – 1914. – № 227 (26 августа). – С. 2.
17. Одесский листок. – 1914. – № 220 (19 августа). – С. 2.
18. Одесский листок. – 1914. – № 199 (29 июля). – С. 4.
19. К слухам об электрическом голоде // Одесский листок. – 1914. – № 203 (2 августа). – С. 3.
20. Обращение с русскими на германских курортах // Одесский листок. – 1914. – № 203 (2 августа). – С. 2.
21. Лекция проф. Линниченко // Одесский листок. – 1914. – № 227 (26 августа). – С. 4.
22. Одесский листок. – 1914. – № 343 (20 декабря) – С. 1.
23. Одесский листок. – 1914. – № 223 (22 августа) – С. 1.
24. В помощь запасным // Одесский листок. – 1914. – № 199 (29 июля). – С. 3.
25. Одесский листок. – 1914. – № 206 (5 августа). – С. 4.
26. Одесский листок. – 1914. – № 225 (24 августа). – С. 2.
27. Национальное кольцо // Одесский листок. – 1914. – № 200 (30 июля). – С.3.
28. Помощь запасным // Одесский листок. – 1914. – № 202 (1 августа). – С. 4.
29. Одесский листок. – 1914. – № 222 (21 августа). – С.4.
30. Семейства запасных и квартирный вопрос // Одесский листок. – 1914. – № 211 (10 августа). – С. 4.
31. Вниманию дачевладельцев // Одесский листок. – 1914. – № 199 (29 июля). – С. 3.
32. Одесский листок. – 1914. – № 208 (7 августа). – С. 2.
33. Одесский листок. – 1914. – № 214 (13 августа). – С. 2.
34. Одесский листок. – 1914. – № 210 (9 августа). – С. 2.

35. *Помощь раненым // Одесский листок. – 1914. – № 212 (11 августа). – С. 4.*
36. *Одесский листок. – 1914. – № 227 (26 августа). – С. 3.*
37. *Одесский листок. – 1914. – № 221 (20 августа). – С. 4.*
38. *Курсы «скорой помощи» // Одесский листок. – 1914. – № 221 (20 августа). – С. 3.*
39. *Одесский листок. – 1914. – № 229 (28 августа). – С. 3.*

© Андрей ТАРАСОВ

ПРОПАГАНДА БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В ПОЛЬЗУ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ИХ СЕМЕЙ В ПРЕССЕ г. ОДЕССЫ (ИЮЛЬ – СЕНТЯБРЬ 1914 г.)

Проанализирована пропаганда благотворительности в периодике г. Одессы в помощь российской императорской армии. Автор прослеживает идею необходимости и справедливости войны как условия широкого привлечения горожан к благотворительности. Определены основные формы помощи армии и ее получателей. Указывается, что редакции газет на начальном этапе войны были важными центрами пропаганды помощи армии.

Ключевые слова: Первая мировая война, благотворительность, одесская пресса, раненые воины, общественность.

© Andrii TARASOV

PROMOTION OF CHARITY FOR RUSSIAN IMPERIAL ARMY AND HIS FAMILIES IN THE ODESSA`S PRESS (JULY – SEPTEMBER 1914)

Promotion of charity for Russian imperial army in the Odessa`s press has analyzed. The author has traced the idea of the necessity and righteousness of the war as condition for wide attraction of townsfolk for charity. Basic forms of help for army and recipients of help have defined. This forms were different: donations of money, as volunteers in hospitals, tailoring for army and injured soldiers, making bandage, housing for soldiers and their family and other. Newspapers in the first stage of war were important centres promotion of help for army. They were link between army and society.

Key words: World War I, charity, Odessa`s press, military wounded, public.

УДК 94(477)

© Ігор ГНИП,
© Любомир ІЛИН**ЗА ЩО БОРОЛИСЬ УКРАЇНЦІ В РЯДАХ
НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ?
(НА ОСНОВІ СПОГАДІВ СТЕПАНА МОВЧАНА)**

Розкриваються ключові аспекти функціонування дивізії СС «Галичина» крізь призму життєвого шляху учасника легіону, вихідця із села на Рогатинщині Степана Мовчана. Основу роботи складають спогади українського добровольця про головні мотиви вступу до дивізії, особливості військової підготовки та бойове хрещення в бою під Бродами. Окрема увага приділяється роздумам учасника подій про ставлення українців до вказаної сторінки вітчизняної історії та гостре ідеологічне забарвлення цієї проблеми у вітчизняній науці.

Ключові слова: дивізія СС «Галичина», Друга світова війна, військовополонені, учасники бойових дій.

В історії Другої світової війни та українського національного руху окрему сторінку займає дивізія СС «Галичина», відома також як Перша Українська дивізія Української Національної Армії (1-ша УД УНА). Історія цієї дивізії на сучасному етапі державного будівництва залишається контроверсійною проблемою у вітчизняній науці. Створення та функціонування дивізії СС «Галичина», як і історія діяльності ОУН, стали полем ідеологічних спекуляцій і фальсифікацій, які тривають по сьогоднішній день. На адресу учасників дивізії, яких до наших днів залишилося дуже мало, можна почути звинувачення у зраді, колабораціонізмі та в інших провинах. Така позиція є невиправданою, оскільки вона була сформована в радянський час, коли не лише учасникам дивізії СС «Галичина», а й представникам українського націоналістичного руху Опору Другої світової війни навішували ярлики «зрадників». Радянські науковці навіть не намагалися артикулювати основні мотиви створення дивізії та мету українців, які записувалися до її лав.

На нашу думку, необхідно акцентувати увагу на тому, що підґрунтям українського націоналізму виступало почуття національного приниження впродовж останніх століть. Його світоглядні принципи збігалися з базовими принципами будь-якого іншого націоналізму. Теорія та засади українського націоналізму років Другої світової війни були вирішальною мірою, продуктом копіювання європейських зразків і мали багато спільних ознак.

Метою цієї розвідки є розкриття історії становлення та розвитку дивізії СС «Галичина» крізь призму спогадів та аналізу фотоматеріалів дивізійника, вихідця з Рогатинщини Степана Мовчана.

Характеризуючи методологічну основу дослідження, варто зауважити, що в історіографії 1-ї УД УНА можна виокремити три основні дискурси: радянський, діаспорний та сучасний вітчизняний. Не вдаючись до характеристики кожного з цих напрямів, зауважимо тільки те, що радянські дослідники проблеми (В. Шульженко, В. Заславський та інші) працювали винятково в руслі ідеологізованих радянських схем, фальсифікуючи та перекручуючи факти. При визначенні історичного місця та рівня дослідження дивізії СС «Галичина» ми поділяємо погляди Я. Стоцького, який стверджував про те, що про всі інші ненімецькі збройні формування СС не ведеться таких дебатів, дискусій, немає стільки спекуляцій, як довкола української дивізії [4].

Закономірно, що найґрунтовніші дослідження здійснили історики української діаспори, оскільки частина з них була безпосередніми учасниками описуваних подій. Серед них варто виокремити дослідження В. Дмитришина, Ю. Тис-Крохмалюка, Р. Крохмалюка, М. Логуша, Р. Колісника та інші, проте заради об'єктивності варто зауважити, що їхні праці мали публіцистичний характер. Винятком є дослідження відомого українського історика діаспори В. Вериги.

Серед сучасних українських науковців цій темі присвятили дослідження А. Боляновський, П. Недзельський, В. Коваль, О. Гринів, В. Косик, М. Прокоп та інші, які ґрунтовно підійшли до означеної проблеми та вказали на ключові мотиви українських добровольців, що записувалися до лав дивізії СС «Галичина». Варто зауважити, що недоліком сучасної історичної науки в рамках дослідження діяльності 1-ї УД УНА є недостатня популяризація проблеми та втрата суспільного інтересу до неї, оскільки вона була заідеологізованою в радянський період.

Власне передумови та мотиви участі українців у військових формуваннях, організованих німцями, слід шукати в подіях, що мали місце напередодні Другої світової війни. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. важко було передбачити результати протиборства світових агресорів. Нацистська Німеччина, що за допомогою СРСР відновила власну могутність після поразки в Першій світовій війні, демонструвала свою економічну та військову перевагу. Суперечливі кроки провідних держав Західної Європи та СРСР супроводжувалися не тільки поступками («політика умиротворення»), а й поділом великих регіонів на сфері впливу («Мюнхенська змова», «пакт Молотова-Ріббентропа»). Закономірно, що пошуком союзників займалися і провідники українського самостійницького руху. Проте як тільки

офіційний Берлін виступив проти Акта відновлення Української державності від 30 червня 1941 р., ОУН (Бандери) стала на шлях боротьби проти Райху. Засуджуючи Організацію українських націоналістів за контакти з гітлерівцями та звинувачуючи її в колабораціонізмі, одночасно варто засуджувати й «пакт Молотова-Ріббентропа», Радянський Союз та цілу низку країн Європи, які підписували з Німеччиною договори про поділ континентів впливу.

У цьому дослідженні основним джерелом представлено спогади й особисті документи учасника дивізії СС «Галичина» Степана Мовчана (уродженець с. Васючин Рогатинського району Івано-Франківської області), які дають змогу схарактеризувати передумови створення дивізії СС «Галичина», мотивацію добровольців, хід акції прийому добровольців, використання їх у бойових діях (зокрема в битві під Бродами), подальшу долю вояків у полоні в таборах союзників, а також після їхнього звільнення.



Уже одним своїм висловлюванням С. Мовчан дає відповідь на головне запитання, що стосується мотивації молодих земляків, які зголосилися вступити до цього формування. «Я воював не за німців. Ми боролися за незалежну Україну. Знаючи, що таке СРСР, навіть у думках не хотів, щоб червона наволоч топтала рідну землю...» – пояснював Степан Мовчан причину вступу до дивізії. Належність до німецьких збройних сил зовсім не означала, що дивізійники поділяли ідеологію націонал-соціалізму. Як правило, це були українські патріоти, які вбачали в дивізії ядро майбутньої української армії. Їхній світогляд і цінності визначалися ще й тим, що вони були здебільшого віруючими людьми, у дивізії були свої капелани (по одному в кожному полку), які опікувалися релігійними потребами військовиків.



Українську дивізію СС «Галичина» було створено 28 квітня 1943 р. після того, як німецькі війська зазнали поразки у Сталінградській битві. Набір добровольців розпочався у травні. Для проведення цієї акції був організований окремий комітет із колишніх старшин УГА під назвою «Військова Управа», головою якої став Альфред Бізанц, галицький німець, колишній полковник УГА, а секретарем – сотник УГА Осип Навроцький [3].

За час існування дивізія кілька разів змінювала свою назву. Так, з 30 травня до 22 жовтня 1943 р. вона називалася «Добровольча дивізія СС «Галичина»», із 22 жовтня 1943 р. до 27 червня 1944 р. – «14-та Галицька добровольча дивізія СС», із 27 червня до 12 листопада 1944 р. – «14-та військова гренадерська дивізія СС (Галицька № 1)», із 12 листопада до 25 квітня 1944 р. – «14-та військова гренадерська дивізія СС (Українська № 1)» і з 25 квітня до 8 травня 1945 р. – «1-ша Українська дивізія Української Національної Армії» [1, 71 – 72; 4].

Військовий вишкіл вісімнадцятирічний Степан Мовчан проходив у одному з навчально-тренувальних таборів у австрійському Тіролі (муштра, вправи зі зброєю, марш удень і вночі).



Особлива увага приділялася освоєнню трофейної радянської зброї, привезеної із фронту. Навчання відбувалося за допомогою перекладачів. Рекрути самі прибирали приміщення, у яких проживали. Для виконання всіх інших господарських робіт використовувався спеціальний обслуговуючий персонал. За словами С. Мовчана, добровольців добре харчували, втікати ніхто не збирався. Атмосфера між військовими була доброзичливою, щотижня вони отримували платню в розмірі 10 марок. Це була невелика, та все ж підтримка в ті скрутні часи.

Вступаючи до лав німецьких збройних сил, українці розраховували на те, що там отримають військову підготовку і зброю, необхідні для реалізації національної ідеї шляхом боротьби за самостійну соборну Україну. Так склалася ситуація, що одні українці вступали до лав Української повстанської армії (УПА), а інші – до дивізії СС «Галичина». Зі спогадів С. Мовчана: «Багато дивізійників

робили саме такий вибір, тому що не бачили перспективи в УПА. У них не було ні достатньої зброї, ні відповідної військової підготовки. Партизанський рух потребував підтримки якоїсь країни. А такої допомоги в УПА не було. Так думали не лише ми, так було і в Прибалтиці. Історія як для українців, так і для прибалтів, воюючих у СС «Вікінг», була дуже схожою, але закінчилася по-різному. Країни Прибалтики, зокрема Естонія і Латвія, визнали свої дивізії СС ще на початку 90-х рр. минулого століття і прирівняли у правах до ветеранів. Ветеран обстоював не тільки необхідність надання такого статусу галицьким дивізійникам у сучасній Україні, а й консенсусу в суспільстві з цього приводу. Підтвердженням сказаного може бути й той факт, що французи примирилися з німцями, то чому ж ми не можемо примирити «українців з українцями».

Найбільших втрат дивізія СС «Галичина» зазнала в боях у середині липня 1944 р. на львівському напрямі. Радянське командування вирішило в ході наступу оточити і знищити вороже угруповання військ у районі Бродів. Ситуація для дивізії СС «Галичина» склалася несприятлива, оскільки німецьке командування вводило її у фронтові дії окремими полками в найбільш загрозливі місця прориву. «Або здобути, або вдома не бути!» – стало основним гаслом дивізійників. «Мій 30-й полк був розбитий. Це було вогневе хрещення українського вояка, який не зламався від втрат», – згадував стрілець С. Мовчан.

У битві під Бродами галицька дивізія втратила більшу частину свого складу. З оточення змогли вийти близько трьох тисяч військових, які відступали за маршрутом Старий Самбір – Стрий – Ужгород – Середнє (село між Ужгородом і Мукачевим) [4].

Після 8 травня 1945 р. у наступні кілька днів українська дивізія здалася в полон англо-американським військам і була інтернована в Реміні [2, 453]. Перебуваючи в Реміні, дивізійники демонстрували свій патріотизм, збираючись щодня на процедуру підняття державного прапора.

За словами С. Мовчана, дивізійники провели в м. Реміні чотири роки. С. Мовчан пригадував, що радянські агенти підмовляли їх повернутися в Радянський Союз. Двоє чоловіків погодилися на пропозиції, унаслідок чого один із них опинився в Сибіру, а другий зміг втекти і повернутися назад у табір для військовополонених у Реміні.

У травні – червні 1947 р. українські вояки були переведені до Англії, а через кілька місяців їх звільнили [4]. Така ж доля спіткала й С. Мовчана, який, переїхавши до Британії, працював на фермі в місті Петерборг.

В Англії С. Мовчану видали посвідчення, у якому вказувалося, що він з 1944 р. до 1948 р. був вояком української армії.

Там він одружився на англійці, з часом у них народився син Стефан. У шлюбі С. Мовчан узяв прізвище дружини – Грінвод. Незважаючи на те, що проживав у Англії, одружився з британкою та взяв її прізвище, він відмовився від англійського підданства, оскільки завжди вважав себе українцем і планував повернутися на батьківщину. У 1994 р. уперше після еміграції С. Мовчан відвідав Україну, а через

Registration Certificate No. A. 237073.

Issued at Everton Beds
on Nov. 1948

Name (Surname first in Roman Capitals)
MOWCZAN, Stefan.

Alias.....

Left Thumb Print
(if unable to sign name
in English Characters).



Signature of Holder } Stefan Mowczan

Nationality Ukrainian

Born on 22.5.27 in Wasiuczyn nr. Rohatyn.

Previous Nationality (if any).....

Profession or Occupation Handworker

Single or Married Single.

Address of Residence C.A.E.C. Hostel, EVERTON, Beds.

Arrival in United Kingdom on May, 1947.

Address of last Residence outside U.K. Rimini, Italy.

Government Service.....
In Ukrainian Army from 1944 to 21.10.48.

Passport or other papers as to Nationality and Identity.
W0/NR 233
NRIC DQG 9295910

вісім років приїхав на постійне місце проживання в рідний Васючин. Останні роки життя проживав у рідному селі, де й був похований у 2014 р. Його життєвим кредо були слова: «Після себе треба щось залишити на світі...».

У сучасній історичній науці сформувалися об'єктивні передумови для вироблення консолідованого погляду про місце й роль дивізії СС «Галичина» в подіях Другої світової війни. Поборовши інерцію мислення, на сучасному етапі необхідним видається пошук засобів для вдосконалення власної військової майстерності та побудови боєздатної армії як ключової запоруки боротьби за національну незалежність.

Спогади учасників тих подій, які дожили до наших днів, є цінними з огляду на те, що вони окреслюють свідомий вибір пересічного українця взяти участь у національно-визвольному русі заради відродження Української суверенної держави.

На прикладі С. Мовчана можна простежити долю українця, який пройшов крізь гирло бойових дій 1944 – 1945 рр., після десятиліть еміграції повернувся на свою батьківщину, чим продемонстрував високий рівень патріотизму та національної свідомості.

Джерела та література:

1. Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак. – К.: Час України, 1993. – 208 с.
2. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ у Львові, 1993. – 660 с.

3. Мельник І. Галицька дивізія під Бродами / І. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/24540>.
4. Стоцький Я. Капелани та духовна опіка в Українській Дивізії військ СС «Галичина» / Я. Стоцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/25/6325/>.

© Игорь ГНЫП,
© Любомир ИЛЫН

ЗА ЧТО БОРОЛИСЬ УКРАИНЦЫ В РЯДАХ ГЕРМАНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ? (НА ОСНОВЕ ВОСПОМИНАНИЙ СТЕПАНА МОВЧАНА)

Раскрываются ключевые аспекты функционирования дивизии СС «Галичина» сквозь призму жизненного пути участника легиона, выходца из села на Рогатинщине Степана Мовчана. Основу работы составляют воспоминания украинского добровольца о главных мотивах вступления в дивизию, об особенностях подготовки и о боевом крещении в бою под Бродами. Особое внимание уделяется размышлениям участника событий об указанной странице украинской истории и острой идеологической окраске этой проблемы в отечественной науке.

Ключевые слова: дивизия СС «Галичина», Вторая мировая война, военнопленные, участники боевых действий.

© Igor GNIP,
© Lubomir ILIN

WHY UKRAINIANS FOUGHT IN THE RANKS OF THE GERMAN ARMED FORCES? (BASED ON THE MEMORIES OF STEPAN MOVCHAN)

The article describes the key aspects of the SS division “Galicia” through the prism of the author’s way of life of the Legion, a native of the village on Rogatinschine Stepan Movchan. Ukrainian volunteer shared memories of the main reasons for joining the division, especially training and a baptism of fire in the battle of Brody. Particular attention is paid to the participant reflection of events in relation this page in Ukrainian history and sharp ideological coloration of the problem in domestic science.

Keywords: SS Division “Galicia”, the Second World War, prisoners of war, the participants hostilities.

УДК 355.351(430):94(477)“1941/1944”

© Віра ФОМІНА

ОПЕРАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У 1941 – 1944 рр.

Здійснюється відбір, систематизація й короткий огляд деяких операцій (стратегічних та армійських, наступальних та оборонних), які здійснювалися сухопутними військами Німеччини в Україні під час Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна; стратегічна, армійська, наступальна, оборонна операція; 1941 – 1944 рр.

За понад сім десятиліть, що минули від початку Другої світової війни, було видано значну кількість історичних праць, аналітичних досліджень, мемуарів як у СРСР та на пострадянському просторі, так і на Заході. Здавалося б, що картину війни відтворено повністю й «білих плям» уже не залишилося, проте є окремі теми й проблеми, які не втратили донині своєї актуальності, особливо якщо розглянути їх з нового погляду.

Саме до таких належить тема, запропонована для цієї довідки, – «Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941 – 1944 рр.». Слід зауважити, що радянська історіографія здебільшого висвітлювала воєнні події на Східному фронті однобоко, з позицій Радянського Союзу, а західні дослідники аналізували бойові операції в загальному контексті, без акцентування «українського аспекту». До того ж, попри те, що праці були написані здебільшого в 1960 – 1970-х рр., їхні переклади були або малодоступними, або пройшли через «спецредагування». Отже, головною метою довідки став відбір, систематизація й короткий огляд деяких операцій (стратегічних та армійських, наступальних та оборонних), які здійснювалися сухопутними військами Німеччини в Україні під час Другої світової війни. Розвідка не претендує на повний і всебічний аналіз ворожих операцій, вона фіксує лише найважливіші з погляду німецьких та вітчизняних дослідників.

Як відомо, бойові дії німецьких сухопутних військ в Україні влітку 1941 р. розгорталися відповідно до директив від 18 грудня 1940 р. (план «Барбаросса») та 31 січня 1941 р., що передбачали на південній ділянці, між Прип'ятськими болотами й Карпатськими горами, наступ групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала І. Рундштедта, яка складалася з трьох німецьких армій, першої

німецької танкової групи, двох румунських армій, словацького та угорського корпусів. Група армій «Південь» мала на меті зв'язати боями і знищити угруповання радянських військ на правому березі Дніпра, забезпечити переправу на цій річці та оволодіти Києвом. У плані «Барбаросса», зокрема, зазначалося: «Групі армій, що діє південніше Прип'ятських боліт, слід за допомогою концентричних ударів, маючи основні сили на флангах, знищити російські війська в Україні ще до відходу їх до Дніпра.

Після закінчення боїв на південь і північ від Прип'ятських боліт під час переслідування необхідно забезпечити виконання двох завдань:

На Півдні – своєчасно зайняти важливий у воєнному та економічному значенні Донецький басейн.

На Півночі – швидко вийти до Москви...» [1].

Упродовж перших тижнів війни гітлерівські війська загалом досить успішно просуваються на схід. На 26-й день війни, 17 липня, начальник штабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер записав у своєму щоденнику: «Наші операції розвиваються послідовно й відповідно до плану» [2]. Проте завдяки обороні радянських військ німці відчували незвичну напруженість, темп наступу було збито, строки – зірвано, «блискавично» здійснити Київську операцію гітлерівцям не вдалося. Неабияку роль у цьому відіграла так звана «Прип'ятська проблема» – визначення бойових завдань та їхнє здійснення в районі басейну р. Прип'ять на Поліссі. Прип'ятській області, як оперативному фактору на Східному театрі воєнних дій, надавалося особливе значення фактично в усіх попередніх розробках планів війни проти СРСР – концепції Генерального штабу сухопутних сил, «Оперативній розробці для проведення кампанії на Сході», запропонованій генералом Г. Зоденштерном, оперативному плану «Схід» генерала Е. Маркса тощо. У рамках плану «Барбаросса» було вибрано далеко не кращий варіант, що передбачав два головні удари на північ та на південь від Прип'ятських боліт. Ця стратегічна роздвоєність виправдала себе на першому етапі кампанії та призвела до колосальних втрат часу на другому. Рішення, пов'язане з ізольованим веденням операцій по обидва боки Прип'ятської області, у складних географічних умовах театру воєнних дій уже не давали змоги внести будь-які корективи. Прип'ятську область лишили радянським військам для оперативного використання майже без обмежень. Ці обставини постійно загрожували зірвати темп наступу обох ударних клинів. Гітлерівці недооцінили маневреність противника в лісах і болотах обширної Прип'ятської області. Протидія військ 5-ї радянської армії, яка постійно завдавала контрудари з Прип'ятської області, значно гальмувала просування 6-ї (ген. В. Рейхенау) німецької армії, зокрема і групи армій «Південь» загалом. Ось один із щоденникових записів начальника Генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерала Ф. Гальдера: «2.07.1941 року, 11-й день війни. Ще 1.07 на захід від Рівного відбулося досить глибоке вклинення російських піхотних з'єднань з району Пінських боліт у фланг 1-ї танкової групи... Я не вбачаю в цьому вклиненні будь-якої небезпеки оперативного масштабу, проте вклинення знову

сковує в цьому районі піхотні дивізії, які я мав намір врешті просунути в східному напрямку за нашими танковими авангардами» [3]. Штаб групи армій і ОКХ (Верховне командування сухопутних військ) неодноразово наказували відбивати всі удари радянських військ, не заглиблюючись у болота, проте цього було недостатньо для забезпечення подальшого виконання основного оперативного завдання. 10 липня, коли розпочалася Київська операція, на фронті групи армій «Південь» проблема Києва вступила в тактичний взаємозв'язок з обстановкою в Прип'ятській області, де радянські війська створили винятково сильну оборону. 21 серпня 1941 р. Гітлер видав директиву, згідно з якою пріоритетним напрямом було не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на річці Донець та блокування шляхів підвозу росіянами нафти з Кавказу [4]. Директивою також передбачалося проведення операції суміжними флангами груп армій «Центр» і «Південь» з метою відтиснення за Дніпро 5-ї радянської армії, наступ 6-ї німецької армії і повне знищення радянських військ до їхнього відходу на рубіж Десна – Конотоп – Сула. Проте виконати ці завдання в терміни, визначені командуванням, гітлерівці не змогли. Складні географічні особливості місцевості, неспроможність груп армій «Центр» і «Південь» зімкнути свої фланги й здійснити спільну операцію відповідно до директиви від 21 серпня, спроби обійти цей район, вагання у виборі пріоритетних напрямів наступу та активний опір Червоної армії, війська якої завдали контрудари безпосередньо через болота Прип'ятської області, украй несприятливо позначилися на діях Вермахту. Упродовж двох місяців 6-та німецька армія фактично не брала участі в боротьбі за Київ.

Дехто з дослідників навіть стверджує, що ігнорування «Прип'ятської проблеми» авторами плану «Барбаросса» стало однією з причин краху «блискавичної» війни проти СРСР [5].

Як уже зазначалося, хоч і з порушенням термінів, однак німецькі війська просувалися на схід, відповідно до основних директив, які коригувалися доповненнями й уточненнями, а також оперативними планами окремих армій та груп армій. Операції, проведені в цей період, не передбачалися директивами й планами, вони мали ситуативний характер.

Саме такою була «Уманська операція», проведена із середини липня до 8 серпня військами 1-ї танкової групи (ген. Е. Клейст), 17-ї (ген. К. Штюльпнагель) та 11-ї (ген. Є. Шоберт) армій. 16 липня танки Клейста досягли Білої Церкви, склалися умови для оточення противника. Рундштедт планував широкомасштабний охоплювальний маневр і створення великого «котла». Проте радянські війська «трималися з неочікуваною твердістю, навіть коли їх обходили й оточували. Цим вони вигравали час і підтягували для контрударів нові резерви, які виявлялися сильнішими, ніж це припускалося [6]. Тому Гітлер запропонував відмовитися від створення великих «котлів», а знищувати сили Червоної армії невеликими угрупованнями в тісній взаємодії танкових груп і польових армій. Саме так розвивалося Уманське оточення. Німецький наступ

мав лише один охопний клин. Танковий корпус Клейста 1 серпня захопив Ново-Архангельськ, «обжав» з усіх боків двадцять п'ять радянських дивізій, потім повернувся на захід і, діючи спільно з піхотою 17-ї та 11-ї армій, замкнув кільце оточення. 6-та і 12-та радянські армії були розгромлені, їхні командувачі – захоплені в полон. За німецькими джерелами, 200 тис. осіб загинуло, понад 100 тис. опинилося в полоні, захоплено понад 1 000 гармат, зокрема протитанкових і зенітних, та 317 танків [7]. Проте цифри не віддзеркалюють справжнього значення боїв за Умань. У стратегічному плані перемога групи армій «Південь» важила значно більше, ніж просто захоплення сотні тисяч полонених.

Шлях на схід, до центру радянської залізничної та сталеливарної промисловості, до Чорного моря, портів Одеси й Миколаєва було відкрито. Танкові частини Клейста могли оволодіти західним берегом Дніпра на ділянці між Черкасами й Запоріжжям. А це, у свою чергу, давало можливість знищити угруповання радянських військ у районі Києва. Наприкінці серпня Гітлер, згідно з директивою від 21 серпня, наказав військам 2-ї танкової групи (ген. Г. Гудеріан) призупинити наступ на центральному напрямі й повернути свої танки на південь – до Києва.

Київська операція, яка тривала із 7 липня до 26 вересня, була типовою операцією з оточення противника двома танковими клинами. Г. Гудеріан атакував із півночі, Е. Клейст – із півдня. 19 вересня було взято й обійдено Київ, до 26-го – операцію завершено. Війська чотирьох радянських армій було розгромлено, у полоні опинилося 665 тис. військових, захоплено значну кількість трофеїв, зокрема 3 718 гармат та 884 танки. Подібних прецедентів історія війни ще не знала [8]. Проте після війни деякі дослідники висловлювали думку, що ця перемога мала для Німеччини й негативні наслідки. Стрімке розгортання кампанії, переконаність у правомірності стратегії зненацькості та непереможності німецької зброї призвели до серії непоправних помилок. Перша значна помилка полягала в тому, що після перемоги під Києвом Гітлер вважав, що Червона армія втратила можливість чинити серйозний опір на півдні. Відповідно до цього фюрер наказав продовжувати швидкий наступ із метою завдання удару в індустріальний центр СРСР. Оволодіти Донбасом планувалося ще до приходу зими.

Виконуючи настанови Гітлера, а також директиви ОКХ від 23 липня та 12 серпня 1941 р., німецькі війська провели низку операцій, у результаті яких оволоділи важливими адміністративно-промисловими центрами України: Кривим Рогом (15 серпня), Миколаєвом (17 серпня), Херсоном (19 серпня), Одесою (16 жовтня), Сталіном (21 жовтня), Харковом (25 жовтня), а до кінця листопада – більшою частиною Донбасу й Криму. Серед цих операцій можна виокремити ще одну ситуативну на оточення, яку провели в період із 5 до 10 жовтня війська 1-ї танкової армії Е. Клейста проти військ 18-ї радянської армії. У результаті бою між Маріуполем і Бердянськом основні сили армії було розгромлено, у полон потрапило понад 65 тис. червоноармійців, серед трофеїв були 212 танків та 672 гармати [9].

Кінець 1941 р. та початок 1942 р. позначилися на радянсько-німецькому фронті Московською битвою, яка остаточно зірвала німецький «бліцкриг», однак не виправдала всіх сподівань і планів радянського керівництва. Обидві воюючі країни готували свої армії до весняно-літньої кампанії.

Щодо німецьких сухопутних військ, то після поразки під Москвою вони переживали глибоку кризу. Гітлер задовольнив прохання Головнокомандувача сухопутних військ генерал-фельдмаршала В. Браухича про відставку й наказом від 19 грудня 1941 р. узяв на себе безпосереднє керівництво сухопутними військами Німеччини. На думку К. Тіппельскірха, «наслідки цього рішення виявилися згубними для подальшого ведення війни та для самої сухопутної армії. Проте на той момент рішення Гітлера було єдино можливим і обіцяло успіх» [10]. Насамперед фюрер віддав наказ про заборону будь-якого самовільного відступу. І хоч цей «стоп-наказ» був прямолінійним і примітивним, у тих умовах він зіграв позитивну роль: Східний фронт вистояв. Ще тоді, коли німецькі війська з останніх сил відбивали наступ Червоної армії, фюрер приступив до розробки планів літньої кампанії. Було цілком очевидно, що для наступу на трьох стратегічних напрямках сил не вистачить. Тому німецький оперативний план передбачав на літо 1942 р. розгорнути основні операції на південній ділянці фронту, які мали здійснюватися відповідно до директиви Гітлера № 41 від 5 квітня 1942 р., так званого плану «Блакитний» («Blau»). Ця директива стала однією з доленосних під час Другої світової війни. Вона поєднувала функції бойового наказу, основних рішень, регламенту практичного виконання завдань та засобів безпеки. Передбачалося розпочати в червні грандіозний наступ, результатом якого мало стати захоплення Сталінграда й вихід до нафтових районів Кавказу. 30 червня назву плану змінено на «Брауншвейг» («Braunschweig»). І хоч основні події, пов'язані з реалізацією цих планів, відбувалися поза Україною, декілька операцій, метою яких було створення сприятливих умов для головних сил Вермахту, здійснювалися на теренах України, зокрема в Криму та на Харківсько-Ізюмському напрямі.

Кампанія починалася з операції «Полювання на дрохв» («Trappenjagt») у Криму. Внаслідок Керченсько-Феодосійської десантної операції радянських військ Керченський півострів було звільнено від гітлерівців. Тепер німці готувалися взяти реванш. По-перше, Керч була своєрідним трампліном для виходу до східного узбережжя Чорного моря і звідти до передгір'їв Кавказу; по-друге, 11-ту армію генерала Е. Манштейна, пов'язану боями в Криму, слід було вивільнити для дій на головному напрямі.

На початку травня німці почали інтенсивну підготовку до операції. На Керченському напрямі проти 51-ї, 47-ї та 44-ї радянських армій було зосереджено п'ять піхотних і одну танкову дивізію 11-ї армії, до яких додавалися три дивізіони штурмових гармат, румунські піхотна дивізія та кавалерійська бригада. Завдання ускладнювалося тим, що лінія фронту на півночі й на півдні впиралася в море, а приховати пересування військ у степу – неможливо.

Тому Манштейн майже афішував приготування до наступу. Головною метою для нього було заплутати радянське командування відносно основного удару. Справа полягала в тому, що на південній ділянці фронту радянські війська після втрати Феодосії займали старий Парпачський рубіж, а на північній – фронт мав вигляд великої дуги. Радянське командування своєю недбалістю створило Манштейну сприятливі умови – воно зосередило дві третини своїх сил – 47-му і 51-шу армії на північній ділянці, а на півдні оборону тримала найслабша із трьох армій – 44-та [11]. Німецький задум операції полягав у тому, щоб завдати вирішального удару не безпосередньо по дузі, де цей удар був би очевидним і очікуваним, а на південній ділянці, вздовж Чорного моря. Попри те, що війська Кримського фронту мали майже подвійну перевагу в кількості піхоти й танків, значну – в артилерії і рівність в авіації, штаб 11-ї німецької армії, розробляючи план операції «Полювання на дрохв», зміг «переграти» противника [12].

Операція розпочалася вранці 8 травня. Для полегшення завдання командування 11-ї армії провело морську десантну операцію. На світанку в тил радянським військам із Феодосії на штурмових човнах було десантовано батальйон піхоти. З повітря наступ підтримував 8-й авіакорпус. Радянські війська намагалися здійснити декілька контрударів, проте спроби виявилися невдалими. До вечора 11 травня німецькі війська на півночі вийшли до Азовського моря, оточивши 8 радянських дивізій. 12 травня було висаджено десант на аеродром Марфовки, 13 – захоплено Турецький вал, 15 – Керч [13]. 17 травня¹ операцію «Полювання на дрохв» було завершено. Її результатом стало 170 тис. полонених, знищення двох армій, захоплення 1 133 гармат і 258 танків [14]. 11-ту німецьку армію було вивільнено для виконання найскладнішого завдання – штурму Севастополя, який залишався останнім радянським форпостом на Кримському півострові. Операція під кодовою назвою «Ловля осетра» («Storfang»), здійснена з 7 червня до 4 липня, розгорталася за класичною схемою. Основний удар завдавався з півночі – у напрямі Північної бухти, а з півдня – з району Камари – на Сапун-гору. Співвідношення сил на фронті складалося таким чином: німці мали вдвічі більше живої сили, майже однакоvu з радянською чисельність артилерії й бронетехніки та п'ятиразову кількісну й якісну перевагу в авіації [15]. Розробляючи операцію «Ловля осетра», Манштейн розумів, що звичайні артпідготовка та бомбардування перед наступом не будуть ефективними порівняно із сильно укріпленими севастопольськими позиціями. Тому його план передбачав п'ятиденну вогневу підготовку знищувального вогню артилерії, мінометів, зенітних і штурмових гармат. Окрім звичайної та реактивної артилерії, біля воріт Севастополя діяли три гігантські гармати особливого призначення, які увійшли до світової воєнної історії: гармата «Гамма», мортира «Карл» і гаубиця на залізничній платформі «Дора». Три ці найновіші інженерні споруди – останнє слово техніки в традиційній артилерії – були створені спеціально для штурму

¹ Манштейн датує закінчення операції 18 травня. Э.Манштейн. Утерянные победы. – М., 1999. – С. 274.

фортець. Особливу роль в артпідготовці відгравали також важкі міномети. Під Севастополем ця зброя вперше була випробувана великими з'єднаннями. Отже, за п'ять днів до штурму почалася так звана артилерійська «увертюра». Упродовж усієї Другої світової війни німці не застосовували свою артилерію так масовано [16]. До того ж, активно діяв і 8-й авіакорпус, який безперервно бомбардував радянські позиції.

З перших годин операції, з 7 червня, бої були важкими й кривавими. Ось як згадував про це сам Манштейн: «Під Севастополем не лише армія, що наступає, протистояла кількісно рівному супротивнику, що оборонявся; не тільки сучасні засоби нападу артилерії та авіації протистояли укріпленням, захищеним сталлю, бетоном і каменем. Тут дух німецького солдата, його хоробрість, ініціатива, самовідданість боролися з відчайдушним супротивом противника, сила якого містилася у сприятливому для нього місцевому рельєфі, у витривалості та неймовірній стійкості, посиленій залізною системою примусу радянського режиму» [17].

Упродовж 5 діб захисники Севастополя успішно відбивали ворожі атаки, проте в середині червня стала відчутною нестача боєприпасів.

17 червня почався другий етап операції – штурм по всьому фронту. 18 – німці вийшли до Північної бухти, Інкермана, Сапун-гори. 29 червня, з падінням Інкерманських висот, доля фортеці була вирішена. 30 червня німецькі війська форсували на моторних човнах Північну бухту, взяли штурмом Сапун-гору і Малахов курган, радянські війська були відтіснені на мис Херсонес. До 4 липня організований спротив на Херсонесі було подолано, до 10 – ліквідовано його останні осередки. У руках гітлерівців опинився весь Крим. Німецьке командування високо оцінило успіхи 11-ї армії. Е. Манштейн отримав чин генерал-фельдмаршала й відпустку в Карпатах. Для учасників боїв було запроваджено відзнаку «Кримський щит» («Krimschild»).

Втрати німецьких військ у червні – липні 1942 р. становили 24 111 осіб убитими й пораненими [18]. Значно більшими були втрати радянських військ. За різними джерелами, у полон потрапило 90 – 100 тис. осіб, трофеї склали 622 гармати, 26 танків, 141 літак [19]. Німецькі операції в Криму ввійшли до золотого фонду воєнного мистецтва і вважаються зразками розгрому кількісно переважаючого противника винятково за рахунок майстерного управління військами.

У травні 1942 р. одночасно з боями на Кримському півострові активні бойові дії розгорнулися в районі Харкова. Саме тут напередодні втілення «Блакитного» плану німецькими військами було здійснено декілька важливих операцій. Насамперед це операція «Фрідерікус²» («Fridericus»), план якої був розроблений командувачем 6-ї армії генералом Ф. Паулюсом і 10 травня представлений на узгодження командувачу групи армій «Південь» генералу Ф. Боку. План передбачав типовий німецький наступ двома клинами: силами

² Деякі джерела подають назву у перекладі як «Фрідріхус» або «Фрідріх».

6-ї армії з району північніше Балаклеї та армійської групи Клейста (1-ша танкова та 17-та польова армії) з районів Слов'янська та Краматорська в напрямі через Барвінкове на Ізюм.

Мета операції – «зрізати» Барвінківський виступ, відновити лінію фронту вздовж Сіверського Дінця та оволодіти плацдармами на східному березі в районі Ізюма. Наступ було призначено на 18 травня, проте 12 травня першими атакували радянські війська. Ось як писав у своєму щоденнику про це Ф. Гальдер: «Противник здійснює сильні атаки під Вовчанськом і проти 8-го армійського корпусу 6-ї армії; його мета – Харків. Противник наступає за підтримкою декількох сотень танків (в обох районах) та має значні попередні успіхи» [20]. Упродовж трьох днів напружених боїв радянські війська просунулися з району Вовчанська на 25 км та з барвінківського виступу – на 20 – 30 км. Радянський наступ кардинально змінив умови операції. 6-та армія Паулюса зав'язла в оборонних боях, її, як наступальний контингент, німці вимушені були не брати до уваги. Це означало, що план з оточення противника двома клинами ставав неможливим. І тоді начальник штабу групи армій «Південь» генерал Г. Зоденштерн запропонував «одноклинове» рішення. Це був ризикований крок, однак аргументом на його користь виступав той факт, що з кожним кілометром просування на захід радянські війська все більше відкривали свій фланг.

Отже, 17 травня армійська група Клейста силами 1-ї танкової та 17-ї польової армій розпочала атаку з району південніше Ізюма. На п'ятий день жорстоких боїв у «котлі» оточення опинилися війська 6-ї та 57-ї радянських армій. Усі намагання деблокувати їх закінчилися провалом. До 29 травня радянські з'єднання вели боротьбу в оточенні, за повної переваги гітлерівців у повітрі, відчуваючи нестачу палива, боєприпасів та продовольства. Лише невеличкі групи спромоглися дістатися східного берега Дінця – з оточення вийшло близько 22 тис. бійців [21]. У боях загинули генерали Ф.Я. Костенко, К.П. Подлас, А.М. Городнянський, О.Й. Власов, Л.В. Бобкін, З.Ю. Кутлін та ін. Основні сили 20 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій та 14 танкових бригад були або знищені, або взяті в полон. Втрати наприкінці травня, за неповними радянськими даними, становили майже 280 тис. осіб (серед них – 171 тис. – безповоротні), 652 танки, 1 646 гармат, 3 278 мінометів [22]. Німецькі джерела називають близько 239 тис. полонених, 1 250 знищених і захоплених танків та 2 026 гармат [23]. Гітлер нагородив Паулюса Рицарським хрестом Залізного хреста, надіславши особисте вітання, у якому висловлював «захоплення успіхом 6-ї армії, яка змогла розгромити противника, що мав кількісну перевагу» [24]. Проте бойові дії в районі Харкова на цьому не закінчилися. Обидві армії готувалися до наступних боїв. Радянська Ставка ВГК поставила завдання перед військами 21-ї, 28-ї, 38-ї та 9-ї армій перейти до оборони на рубежі Вовчанськ – Балаклея – лівий берег Сіверського Дінця і не дати змоги німецьким військам розвинути наступ із району Харкова на схід. Німецьке командування готувалося до проведення двох локальних операцій. Перша, під назвою «Вільгельм» («Wilhelm»), мала на меті наступ

6-ї німецької армії проти 28-ї та правого флангу 38-ї радянських армій. Операція розпочалася 10 червня. Німецькі угруповання атакували 28-му армію в районі Вовчанська та правий фланг 38-ї в районі Чугуєва. Упродовж трьох днів точилися запеклі бої. Радянські танкові з'єднання затримали просування противника, дали змогу основним силам армій відійти на новий оборонний рубіж, зупинити німців за 35 км від Вовчанська. Однак це вдалося здійснити ціною значних втрат. 13 червня Ф. Гальдер записав у щоденнику: «У районі Вовчанська досягнуто блискучих успіхів. Оточено значні сили противника. Взято 20 000 полонених» [25]. Протягом тижня на цій ділянці фронту панувало затишшя, а 22 червня почалася реалізація другої локальної операції «Фрідерікус-ІІ» («Fridericus-II»). У ній брали участь 13 дивізій зі складу 6-ї польової та 1-ї танкової армій. Головний удар завдавали з району Чугуєва по військах 38-ї радянської армії. Саме тут, на куп'янському напрямі, було задіяне ударне угруповання у складі 3 танкових, 3 піхотних та 1 мотодивізії. Друге угруповання з трьох піхотних дивізій стояло в районі Балаклеї. Ще три дивізії було зосереджено на південь від Ізюма проти військ 9-ї радянської армії. Уже наприкінці дня 38-му армію було розчленовано й відкинуто зі своїх позицій. Через добу, щоб не потрапити в оточення, радянські війська почали переправлятися на східний берег р. Оскол. Три лівофлангові дивізії відступали розрізнено й некеровано, річку бійці форсували вдень, під бомбами, без переправних засобів, залишивши важку техніку й озброєння. До 26 червня за Оскол довелося відвести і правий фланг 9-ї армії. Попри те, що Паулюс не зміг створити «котли» на правому березі Оскола, німці зайняли вигідні позиції для чергових операцій і почали перекидати танкові й моторизовані дивізії 1-ї танкової армії в Донбас для підготовки наступу на ростовському напрямі. 24 червня Ф. Гальдер записав у щоденнику: «Операцію «Фрідерікус-ІІ» виконано, мета досягнута», а 26 червня підсумував: «Операція «Фрідерікус-ІІ» закінчилася взяттям у полон 18 тис. чоловік» [26].

Так закінчилася битва на південь від Харкова – битва, у якій радянські війська, намагаючись оточити німців, самі потрапили у вогняну пастку. Такої перемоги німці ще не здобували, адже, перебуваючи в загрозливій ситуації, вони зуміли переламати хід бойових дій і досягти величезного успіху.

Останньою операцією 1942 р. на теренах України стала операція «Клаузевіц» («Clausewitz»), у ході якої з 7 липня 1-ша танкова армія завдала удару із районів Слов'янськ – Артемівськ, а 17-та армія (ген. Р. Руофф) – від Артемівська на Ворошиловград. 17 липня захоплено Ворошиловград, 22 – Свердловськ Ворошиловградської області – останній населений пункт України. Уся територія країни була окупована. До кінця липня німці захопили Донбас, Ростов, оволоділи плацдармами на лівому березі Дону, прорвали стратегічний рубіж радянських військ углиб на 150 – 400 км. Радянським військам удалося уникнути оточень, подібних київському або харківському, проте вони зазнали значних втрат: 568 тис. бійців і командирів (майже по три дивізії щодобово), у тому числі

80 тис. полоненими, 2 436 танків, 13 716 гармат і мінометів, 783 бойові літаки, майже півмільйона одиниць стрілецької зброї [27].

Вирішальним і переломним у ході Другої світової війни став 1943 р. Унаслідок перемог Червоної армії в Сталінградській, Курській битвах та в битві за Дніпро стратегічна ініціатива на радянсько-німецькому фронті перейшла до радянських військ. Війська Вермахту в цей період намагалися втриматися на зайнятих рубежах, уникнути оточень та значних втрат, здійснювати активну оборону та при можливості контрудари, примусити радянські війська якомога більше витратити свої ударні сили. У книжці «Підсумки Другої світової війни» главу, присвячену подіям 1943 – 1944 рр., Г. Гудеріан так і назвав: «Оборона на Сході з 1943 і до кінця війни» [28].

Під час кампанії осені 1943 – 1944 рр. на території України діяли німецькі війська групи армій «Південь» (ген. Е. Манштейн, з 30 березня 1944 р. – ген. В. Модель), а з 5 квітня 1944 р. – групи армій «Північна Україна» (ген. В. Модель, з 28 липня 1944 р. – ген. Й. Гарпе) та «Південна Україна» (ген. Ф. Шернер, з 25 липня 1944 р. – ген. Й. Фріснер). Вони провели низку операцій, переважно оборонних. Перелічувати назви цих операцій немає сенсу, оскільки тут діє своєрідний «дзеркальний принцип» – усі наступальні операції Червоної армії, які широко висвітлені радянською історіографією, одночасно були оборонними для німецьких військ.

Слід зазначити, що із середини 1943 р. майже за всіма параметрами (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська Вермахту в кілька разів. У 1944 р. відчутною виявилася перевага Радянського Союзу над Німеччиною і в економічній сфері. Тоді, коли радянська військова промисловість нарощувала свою потужність, доставляючи фронту щоразу більше танків, гармат та літаків, німецька промисловість помітно відставала, унаслідок чого Вермахт почав відчувати нестачу військової техніки [29]. Е. Манштейн із цього приводу згадував: «Ця кількісна перевага дала змогу Советам наступати не тільки на одній, а й на багатьох ділянках фронту одночасно, маючи беззаперечну перевагу в силах – вона дозволяла противнику на диво швидко поповнювати свої важкі втрати... Ми, звичайно, не чекали з радянського боку таких значних організаторських здібностей, які були виявлені в цій сфері, а також у розгортанні своєї військової промисловості. Ми зустріли справжню гідру, у якої на місці однієї відрубаної голови виростили дві нові» [30].

Найбільш суттєвими та відносно вдалим операціями гітлерівців в Україні, проведеними в період з середини 1943 р. до осені 1944 р., на думку німецьких військових істориків, вважаються декілька. Насамперед це відведення військ чотирьох німецьких армій на лінію Десна – Дніпро – Мелітополь. Ця операція була спланована Манштейном із метою запобігти розгрому і зберегти живу силу, техніку й озброєння. Дістати дозвіл на початок операції Манштейну було нелегко, не давало згоди на це і Головне командування сухопутних військ, і особисто Гітлер. Лише вчетверте зібравши на засідання з цього питання своїх генералів

і вислухавши доволі аргументовану доповідь Манштейна, що починалася словами: «Зараз вирішується доля не дніпровської лінії або економічно важливих регіонів Донбасу, вирішується доля всього Східного фронту», Гітлер дав дозвіл на відведення головних сил за Дніпро й Десну [31]. 15 вересня Манштейн віддав наказ розпочати операцію групи армій «Південь». Наказ передбачав, що темпи маневру визначаються збереженням боєздатності військ. Крім того, «за можливості арміям пропонувалося вступати в бої з противником, що атакував, з метою послабити його наступальний порив і виграти час» [32]. Для Манштейна ця операція була однією з найважчих. Його війська вели бої з упевненим у собі противником, який переважав у силі. Фронт був прорваний на багатьох ділянках. У цих умовах чотири армії – 6-та (ген. К. Холлідт), 1-ша танкова (ген. Е. Макензен), 8-ма (ген. О. Велер) і 4-та танкова (ген. Г. Гот), що склалися з мільйона бійців, треба було зняти з лінії фронту, відтягнути до п'яти переправ і форсувати повзводно одну з величезних європейських річок. Суттєвих труднощів додавала необхідність евакуації 200 тис. поранених разом з госпіталями й персоналом, а також велика кількість цивільного населення, яке німці примусово забрали із собою. До того ж, на правому боці Дніпра 1-ша танкова, 8-ма та 4-та танкова армії мусили якнайшвидше розгорнутися і закріпитися. 6-та армія мала закріпитися на лівому березі північніше Мелітополя та на Запорізькому плацдармі. Операція відходу чотирьох армій на лінію Мелітополь – Дніпро була вдало завершена 30 вересня. Вона стала найскладнішою для групи армій «Південь» під час кампанії 1943 – 1944 рр.

Зазначимо, що 7 вересня спеціальним наказом рейхсмаршала Г. Герінга від імені Гітлера командувачам армій ставилося завдання здійснювати тактику «випаленої землі». Усе, що можливо, – сировину, продовольство, худобу, транспортні засоби – необхідно було взяти із собою. Те, що залишалося, – спалити, підірвати, знищити. Манштейн у своїх мемуарах «Втрачені перемоги» сором'язливо пише, що це була вимушена тактика, а про «пограбування... не йшлося» [33]. Проте через двадцять років після цих подій дослідник історії Другої світової війни з ФРН Пауль Карель, колишній оберштурмбаннфюрер СС Пауль Карл Шмідт – виконавчий директор Служби новин Третього райху й керівник прес-департаменту МЗС у 1940 – 1945 рр., сказав чесно й мужньо: «Війна жорстока. Усюди. І вона буде ще жорстокішою, беручи до уваги сучасні засоби ведення війни. Усі, хто будь-коли вів війну, завжди удавалися до практики «випаленої землі». Французи і шведи, американці й англійці, росіяни і німці, японці та китайці... Проте випалена земля на Дніпрі є найважчим тягарем нашої совісті: її жарини все ще тліють» [34].

Останньою наступальною операцією сухопутних сил Німеччини в 1943 р. більшість дослідників вважає контрудар військ 4-ї танкової армії під Києвом. Після здачі Києва армія перебувала у вкрай важкому стані – вона була розірвана на три групи, що дислокувалися на далекій відстані одна від одної. Крім того, гітлерівське командування планувало відтворити лінію оборони вздовж Дніпра.

З цією метою передбачалося оточити й знищити житомирське угруповання радянських військ та в подальшому наступати на Київ. Головний удар планувалося завдати з півдня, з району Фастова на Брусилів, другий – із району північного заходу, з Житомира на Радомишль. Для контрнаступу були задіяні 15 дивізій 4-ї танкової армії. Як зазначав Манштейн, 11 дивізій цієї армії були послаблені, тому з 8-ї армії на цю ділянку було передано 10-ту мотодивізію, а три танкові дивізії було додано з резерву [35]. З 8 листопада німці почали контратакувати в напрямі Трипілля, Фастова, Корнина, а 15 – розпочали контрнаступ на широкому фронті від Житомира до Фастова, намагаючись вийти на шосе Житомир – Київ. 38-ма радянська армія вимушена була відійти на північ. 17 листопада німці перерізали київсько-житомирське шосе й повернули свої танки на Київ. Наступного дня в оточення потрапила частина сил 60-ї радянської армії. 19 листопада німці зайняли Житомир, 20 – Коростишев, 23 – Брусилів, 27 – Коростень. До 30 листопада фронт стабілізувався на лінії Черняхів – Радомишль – Ставище – Юровка. У грудні 4-та танкова армія двічі намагалася прорватися до Києва в смузі 60-ї армії: 6 – 14 грудня – з району Черняхова і 19 – 22 – з району Коростеня. У результаті півторамісячних боїв німці просунулися на київському напрямі на 35 – 40 км. Попри те, що виконати всі завдання операції гітлерівці не змогли, проте лінію фронту на ділянці 4-ї танкової було відновлено, встановлено зв'язок з групою армій «Центр», втрати Червоної армії становили близько 20 тис. убитими, 5 тис. полоненими, серед знищеної та трофейної техніки – 600 танків, 300 гармат та 1 200 протитанкових гармат [36].

1944 р., на думку багатьох німецьких воєначальників та вчених-істориків, став періодом розплати за помилки, скоєні в 1943 р., зокрема за небажання поступитися на інших театрах воєнних дій, за надміру розтягнуту лінію фронту, за неможливість зосередити головні сили на одному напрямі, за невміння обрати цей напрям. Звичайно, причини в переможених знайдуться завжди, особливо через роки після боїв. Попри всі обставини, 1944 р. позначився суцільним відступом та поразками німецьких військ, зокрема на теренах України. У ході важких кровопролитних боїв у Західній Україні можна виокремити лише короткочасний контрудар німецьких військ на початку березня в районі Тернопіль – Проскурів, який дещо затримав наступ радянських військ та прорив з оточення військ 1-ї танкової армії. Унаслідок жорстоких боїв у березні 1944 р. 1-ша танкова армія генерала Г. Хубе наприкінці місяця опинилася під реальною загрозою оточення між Бугом і Дністром у районі Кам'янця-Подільського. 22 дивізії, серед яких були кращі танкові з'єднання, опинилися на межі катастрофи. У цій ситуації Е. Манштейн виявив риси справжнього стратега. Усупереч вимогам Гітлера триматися, усупереч планам Хубе здійснювати прорив на південь, всупереч підготовці радянського командування, яке очікувало прориву саме на півдні, Манштейн розробив операцію прориву на захід. Армія створювала дві групи прориву. Північна мала створити плацдарм за р. Збруч, потім оволодіти основними переправами через Серет і тримати їх відкритими. Південна група

прориву мала вибити противника з району Кам'янця-Подільського і прорватися через Збруч на Окопи. Операція прориву почалася 29 березня й закінчилася 6 квітня. Отже, 1-ша танкова армія була не тільки врятована, а й знову стояла в суцільному фронті й вела бої. Проте для безпосередніх авторів цієї операції генералів Г. Хубе та Е. Манштейна вона закінчилася парадоксально. 30 березня Гітлер нагородив Манштейна Рицарським хрестом Залізного хреста з дубовим листям і звільнив від командування групою армій. «Час операцій закінчено. Зараз мені потрібні люди, що можуть триматися», – так, за спогадами очевидців, сказав на прощання своєму фельдмаршалу фюрер [37]. Генерал-полковник Г. Хубе прожив після врятування своєї армії лише два тижні. 20 квітня Гітлер нагородив його Рицарським хрестом Залізного хреста з дубовим листям, мечами та діамантами. Того ж дня Хубе загинув під час аварії літака, що прямував у Ставку фюрера [38].

Систематичне втручання Гітлера в дії командування груп армій та його постійні висловлювання проти своєчасного відводу військ із безнадійних ділянок, що значно утруднювали керування бойовими діями та призводили до безглузвих втрат, украй загострили відносини між ним та командувачами груп армій – Манштейном і Клейстом. Їх визнали винними за поразки німецьких військ у березні 1944 р. й усунули від керівництва з'єднаннями. Одночасно обидві групи армій були перейменовані на групи армій «Північна Україна» та «Південна Україна». Географічно нові назви, зокрема південної групи армій, уже не відповідали дійсності.

Серед оборонних операцій німецьких військ, здійснених в Україні, слід виокремити операцію «Леопард» («Leopard») – евакуацію військ 17-ї армії з Кримського півострова, проведена з 8 до 13 травня 1944 р.

Із середини березня 1944 р. стало цілком очевидним, що момент великого радянського наступу на південному крилі фронту наближається. Нікопольський плацдарм німці здали, фронт групи армій «А» було відкинуто за Дністер. 10 квітня радянські війська зайняли Одесу, яка була базою постачання 17-ї армії (ген. Е. Єнеке; з 1 травня – ген. К. Альмендінгер). Удар по Криму ставав логічним стратегічним ходом. Підготовку відходу всіх своїх військ із різних секторів оборони півострова до укріпленого району Севастополя для подальшої евакуації морем німці розпочали ще з листопада 1943 р. (плани: «Весловий човен», «Гідролітак» і, нарешті, у квітні план «Орел»). Отже, 17-та армія чекала на радянський наступ і на дозвіл евакуюватися. 8 квітня армії 4-го Українського фронту перейшли в наступ одночасно з керченського плацдарму та на півночі півострова. Гітлерівські війська поспішно відступали. Відхід на Севастополь здійснювався на півночі – через Євпаторію та Сімферополь, на півдні – по обидва боки Кримських гір. Німецькі, а ще більшою мірою румунські війська зазнавали величезних втрат. Фортеця Севастополь, укріплення якої за час німецької окупації були значно підсилені, прийняла під свій захист 12-ту німецьку армію та затримала радянські війська, що цю армію переслідували. Евакуація морем

безперервно і майже без втрат проводилася з 12 квітня. До 20 квітня евакуювали 67 тис. осіб [39]. Німці розраховували, що за вісімнадцять днів вони зможуть повністю евакуювати свій особовий склад, проте Гітлер знову ухвалив одне з непередбачуваних рішень. 12 квітня він наказав не евакуювати бойові з'єднання, а обороняти Севастополь. Це значно ускладнило ситуацію німецьких військ. Лише 22 квітня 1944 р., коли катастрофа стала очевидною, штаби 17-ї армії та флоту розробили план операції «Леопард», спрямований на планомірну евакуацію бійців з фортеці Севастополь упродовж 14 днів. Евакуація здійснювалася переважно морем. Німці змогли евакуювати поранених і навіть 9 000 радянських полонених, яких використовували як робочу силу, проте боєдатні війська продовжували безнадійну оборону [40]. 8 травня, коли радянські війська прорвалися на Сапун-гору, а подальші оборонні дії стали неможливими, Гітлер дав наказ про евакуацію. 9 – 10 травня відведення військ здійснювалося морем і повітрям. Операція «Леопард» ускладнювалася безперервними атаками радянської авіації – саме вона одним ударом знищила 8 000 осіб, що евакуювалися транспортом «Тотила» і «Тея», а також штормом у 8 балів, що розпочався вночі 9 травня [41]. За останні три дні – з 10 до 12 травня з Херсонеса було евакуювано 39 808 осіб, у порт призначення прибуло 31 708 [42]. Незважаючи на те, що операцію «Леопард» німецькі джерела вважають невдалою, слід зазначити, що без неї втрати могли бути набагато більшими. Кількість убитих і поранених за період з 8 квітня до 13 травня становила 57 500 (31 700 німців і 25 800 румунів). Крім того, порівняння цифр евакуації засвідчує, що доля ще 20 тис. осіб залишилася невідомою [43].

У Криму яскраво виявилися фактори, що не підлягають точній оцінці – стратегічні помилки, особиста амбітність, економічні й політичні міркування, закони сухопутної, морської та повітряної війни. Усі чинники в комплексі вплинули на загальний розвиток подій, зокрема на літньо-осінню кампанію 1944 р.

Під час цих боїв були майже повністю знищені групи армій «Північна Україна» та «Південна Україна», рештки окремих німецьких частин відкинуті за межі України, бойові дії на її теренах припинено.

Такими є деякі наступальні й оборонні операції німецьких сухопутних військ, здійснені в Україні під час Другої світової війни. Безумовно, можна було б назвати й інші, проте не це є головною метою пропонованої довідки. Як уже зазначалося, основне завдання розвідки – окреслити зміст найбільш вагомих операцій, показати майстерність і досвідченість їхніх розробників, мужність та стійкість виконавців. Адже визнання сили й могутності ворога не принижує, а навпаки, примножує велич Перемоги над нацизмом. На жаль, ціна Перемоги занадто висока. Кількісні та якісні переваги Червоної армії, її втрати значно перевищували німецькі. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на Східному фронті становило 3,89 до 1; відповідно 7 млн (5 млн – бойових та 2 млн – небойових) із радянського боку проти 1,8 млн (1,1 млн – бойових та 700 тис. – небойових) у німецьких Збройних силах [44]. Звичайно, різні

джерела подають різні цифри, проте аналіз та зіставлення цифр, які наводяться в німецьких виданнях, дають підстави їм довіряти. По-перше, тому, що вони здебільшого обґрунтовані, по-друге, тому, що цифри втрат у радянських джерелах кілька разів упродовж навіть останніх десятиріч коригувалися в бік збільшення, а по-третє, тому, що у виданнях німецьких авторів – і колишніх військових, і істориків відчувається відносна об'єктивність. Вони не приховують помилок свого керівництва, власних прорахунків, позитивно оцінюють діяльність і вчинки деяких радянських воєначальників, із повагою пишуть про червоноармійців.

Зокрема, генерал-полковник Гейнц Гудеріан у статті «Досвід війни з Росією» зазначав: «Руський солдат завжди відрізнявся особливою завзятістю, твердістю характеру й великою невибагливістю. У Другій світовій війні стало очевидним, що й радянське верховне командування має неабиякі здібності в питаннях стратегії... Руським генералам і солдатам властива слухняність. Вони не втрачали присутності духу навіть у найскладніших умовах 1941 р. Про їхню завзятість розповідає історія всіх воєн» [45].

Генерал-фельдмаршал Ерїх Манштейн, аналізуючи зимову кампанію 1942 – 1943 рр., писав: «Війська руських завжди хоробро билися, а іноді приносили надзвичайні жертви... Незаперечно також, що радянське командування багато чому навчилося з початку війни, зокрема організації та використанню крупних танкових з'єднань» [46].

У щоденнику генерал-полковника Франца Гальдера з повагою згадується прізвище Маршала Радянського Союзу С.М. Будьонного. У зв'язку з «Прип'ятською проблемою» Гальдер наголошує, що ідеї масування рухливих з'єднань і проведення їх через болота, вперше застосовані С. Будьонним під час громадянської війни, а потім повторені в липні 1941 р., коли він обіймав посаду Главкома військ південно-західного напрямку, відіграли позитивну роль у період оборони Києва [47]. Водночас Гальдер неодноразово згадував мужність воїнів 26-ї армії та майстерність її командувача генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка. 26 липня 1941 р. він, зокрема, писав: «...Противник знову знайшов спосіб вивести свої війська з-під загрози оточення. Це, з одного боку, – сильні контратаки, а з другого – велике мистецтво, завдяки якому він виводить свої війська з небезпечних районів і швидко перекидає їх залізницею та автомобілями» [48].

Неодноразово схвально відгукувався про радянських воєначальників німецький історик Пауль Карель у своїй двотомній праці «Східний фронт». Маршала Радянського Союзу двічі Героя Радянського Союзу К.К. Рокоссовського він називає «типовим генералом, народженим революцією, – сміливим, холонокровним, з природним стратегічним хистом і зухвалістю драгунської бригади» [49]. Розповідаючи про визволення Києва радянськими військами, командувача 3-ї танкової армії генерала П.С. Рибалка він називає «справжнім переможцем, який не мріяв про славу» [50]. А ось як пише він про командувача 1-го Українського фронту генерала М.Ф. Ватутіна: «Він був одним із найкращих

й одним із небагатьох по-справжньому сучасних воєначальників, яких завжди випускали академії Червоної армії. І цей видатний генерал загинув у найкритичніший момент війни» [51].

Підбиваючи підсумки, ще раз наголосимо, що вивчення й аналіз німецьких операцій в Україні під час Другої світової війни, висновки «переможених», міркування німецьких істориків є важливою джерельною базою як з погляду істориків-дослідників, так і музеєзнавців-практиків.

Джерела та література:

1. Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941 – 1943 / П. Карель. – М., 2003. – С. 13.
2. Гальдер Ф. Военный дневник, 1941 – 1942 / Ф. Гальдер. – М., 2003. – С. 160.
3. Там само. – С. 69.
4. Там само. – С. 346.
5. Филиппи А. Припятская проблема / А. Филиппи. – М., 2002.
6. Типпельскирх К. История Второй мировой войны: 1939 – 1945 / К. Типпельскирх. – М., 1998. – С. 261.
7. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 294; Карель П. Вказ. праця. – С. 103.
8. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 110.
9. Там само. – С. 249.
10. Типпельскирх К. Вказ. праця. – С. 277.
11. Бешанов В.В. Год 1942 – «учебный» / В.В. Бешанов. – Мн., 2004. – С. 180.
12. Там само. – С. 183.
13. Маништейн Э. Утерянные победы / Э. Маништейн. – М., 1999. – С. 314.
14. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 274.
15. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 201.
16. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 411.
17. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 285.
18. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 209.
19. Типпельскирх К. Вказ. праця. – С. 314.
20. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 748.
21. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 234.
22. Там само.
23. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 407.
24. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 234.
25. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 772.
26. Там само. – С. 787 – 788.
27. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 284.
28. Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. – СПб., 1998. – С. 129.
29. Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицкий С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України / В.А. Гриневиц, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицкий, О.Є. Лисенко. – К., 2004. – С. 199.
30. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 545.
31. Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943 – 1944 / П. Карель. – М., 2003. – С. 246.
32. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 571.
33. Там само. – С. 573.

34. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 254.
35. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 588 – 589.
36. Там само. – С. 590.
37. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 346.
38. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование. Энциклопедия / К. Залесский. – М., 2005. – С. 479.
39. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 355.
40. Вторая мировая война: Взгляд из Германии. – М., 2005. – С. 498.
41. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 360.
42. Там само. – С. 363.
43. Там само. – С. 364.
44. Гриневиц В.А. та ін. Вказ. праця. – С. 200.
45. Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. – СПб., 1998. – С. 133.
46. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 495.
47. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 21.
48. Там само. – С. 72.
49. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 372.
50. Там само. – С. 280.
51. Там само. – С. 333.

© Вера ФОМИНА

ОПЕРАЦИИ НЕМЕЦКИХ СУХОПУТНЫХ ВОЙСК В УКРАИНЕ В 1941 – 1944 гг.

Осуществляется отбор, систематизация и краткий обзор некоторых операций (стратегических и армейских, наступательных и оборонительных), которые осуществлялись сухопутными войсками Германии в Украине во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война; стратегическая, армейская, наступательная, оборонительная операция; 1941 – 1944 гг.

© Vira FOMINA

THE OPERATIONS OF THE GERMAN ARMY IN UKRAINE IN 1941 – 1944

Implemented selection, ordering and brief overview of some operations (strategic and military, offensive and defensive), which carried German Army in the Ukraine during World War II.

Keywords: World War II; strategy, army, offensive, defensive operation; 1941 – 1944.

СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ВІЙНИ

УДК 94(477.6):62.33“1941–1945”

© Олена ТИТАРЕНКО

СТАН УСТАНОВ КУЛЬТУРИ ДОНЕЧЧИНИ В 1943 – 1945 рр.

Характеризується стан установ культури Донеччини в 1943 – 1945 рр. Висвітлено особливості відновлення роботи та характерні риси діяльності театрів, клубів, музеїв, бібліотек після визволення Донеччини від нацистів, роль та значення кінематографа в духовному житті населення краю. Наголошено на тому, що заклади культури виконували не лише дозвільну, а й виховну та ідеологічну функції, особливо важливі в умовах війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Донеччина, установи культури, кінематограф, клуби, театри.

Період після визволення України від німецької окупації позначений суттєвими змінами в якості життя населення, зокрема й у духовній сфері. Перебування жителів під іноземною окупацією з її потужною системою ідеологічного впливу, руйнування під час війни традиційної мережі культурно-просвітніх установ зумовили ситуацію, коли однозначно з відбудовою зруйнованої війною економіки для влади життєво важливим стало й відновлення роботи установ культури. Слід зазначити, що процес їхньої відбудови розпочався й активно тривав ще під час війни, упродовж 1943 – 1945 рр., і мав певні, зумовлені і часом визволення, і ступенем руйнувань, і етнодемографічними, і соціально-економічними, і політичними чинниками особливості. Проте, на жаль, ця специфіка на території Донеччини належного висвітлення не набула. У нечисленних наукових публікаціях, що виходили, як правило, до ювілейних дат історії тих чи інших установ культури Донеччини, про їхню роботу в зазначений період згадувалося побіжно і в мажорних тонах, докладного аналізу проблем, пов'язаних із відновленням діяльності закладів культури, не проводилося [1]. Безперечно, це ускладнює розуміння процесу формування світоглядних, ціннісних орієнтирів населення регіону в зазначений період.

З огляду на зазначене вище, метою цієї розвідки є висвітлення діяльності закладів культури Сталінської (нині Донецької) області в 1943 – 1945 рр.

Об'єктом роботи є діючі на той час театри, клуби, кінотеатри, бібліотеки та музеї. Предметом дослідження є характерні риси діяльності установ культури після визволення Донеччини від нацистів і до завершення війни, особливості місця культурологічних інституцій у духовному житті населення краю. Джерельну базу статті становлять матеріали діловодства Державного архіву Донецької області, статистичні дані, періодична преса та усна історія.

При характеристиці чинників впливу на духовний світ населення Донеччини в зазначений період особливий інтерес викликає кінематограф, який і в екстремальних умовах воєнного часу залишався «найважливішим із мистецтв» і, за визнанням відомого західного дослідника кінематографа СРСР та нацистської Німеччини Річарда Тейлора, – «...ідеальною пропагандистською зброєю» [2]. Це обумовлювалося здатністю кінематографа не лише впливати на систему художніх смаків глядача, а й відігравати роль важливого чинника пропаганди.

У період після визволення Донеччини від окупації перед владою постало нагальне завдання нейтралізації нацистської пропаганди, ознайомлення населення з кінофільмами, знятими центральними кіностудіями, українськими кінематографістами, які продовжували свою роботу в евакуації. Відкриття кінотеатрів ставало значною подією не тільки для місцевого населення, котрому повертали улюблений вид мистецтва, а й для влади, що отримувала потужний засіб ідеологічного впливу. Проте налагодження роботи кінотеатрів проходило незадовільними темпами. Так, на Донеччині навесні 1944 р., через рік після визволення, діяло лише близько 120 кіноустановок [3]. Для порівняння: до війни на Донеччині налічувалося 550 таких приладів [4]. Мабуть, усвідомлення проблем саме в цій сфері культурно-просвітньої роботи зумовило ухвалення в 1944 – 1945 рр. постанов партійних органів про кінофікацію райцентрів, поліпшення кінообслуговування трудящих Донбасу, налагодження роботи сільських кіноустановок. Ці документи зобов'язували профспілкові організації, виконками рад трудящих, партійні комітети збільшувати кіномережу, ремонтувати й будувати нові кінотеатри, установлювати режим демонстрації фільмів не менше ніж 15 – 18 днів на місяць [5].

З урахуванням завдань, які стояли перед владою, першочергова увага приділялася демонстрації кінофільмів, знятих під час війни, зокрема таких, як «Чекай на мене», «Секретар райкому», «Два бійці», «Вона захищає Батьківщину», «Веселка», хронікальних та документальних стрічок про героїзм та звиягу воїнів Червоної армії. Демонструвалися й передвоєнні стрічки, які не лише нагадували про довоєнне минуле, а й змальовували образи щасливого майбутнього. Як мешканка м. Сталіно З.А. Чепік згадувала: «І ми замість школи ходили до кіно... Я пам'ятаю «Свинарка та пастух» – ми 6 разів його дивилися... Я не пам'ятаю назви, але в мене залишився і зміст цих фільмів, шматочками, звичайно. Але в будь-якому випадку кожен фільм був представлений так, що з нього можна було б щось добре і гарне взяти» [6].

Можливості кінематографа доповнювалися засобами театрального мистецтва. Початок відновлення театрального життя на Донеччині одразу ж після окупації покладали фронтові бригади, що просувалися разом із наступаючими частинами Червоної армії. А наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. до м. Сталіно вже повернулися евакуйовані в 1941 р. обласні театри. Варто зазначити, що театральним колективам, які поверталися з евакуації або заново створювалися, доводилося починати свою діяльність у важких умовах. Окупанти за час свого перебування у східних областях України, які впродовж 1941 – 1943 рр. були ареною жорстоких боїв, завдали величезної шкоди театральному мистецтву. Вони зруйнували або значно пошкодили театральні приміщення, зокрема й зовсім нові, побудовані перед самою війною, пограбували або знищили театральне обладнання, майно, бібліотеки театрів, інструменти. Вагомим чинником, що визначав психологічний клімат у театральних колективах, стала наявність у них тих акторів, які працювали під час окупації. Подекуди це призводило до напруження в стосунках, звинувачення їх у зрадництві з боку тих, хто повернувся з евакуації. Доволі показовим у цьому плані є приклад балерини з м. Сталіно О.П. Горчакової, про яку в повоєнний час схвально відгукувалися й регіональні, і центральні видання [7]. Їй так і не було надано звання народної артистки УРСР і, очевидно, саме через те, що працювала за окупантів.

Особливу увагу керівні органи звертали на репертуар. Так, організатори наради з питань театрального мистецтва (скликана Комітетом у справах мистецтв УРСР ще до закінчення війни) наголошували на необхідності збільшення вистав із сучасного радянського репертуару. Зважаючи на те, що першими свою діяльність на визволеній території поновили театри Східної України і, зокрема Донеччини, їм судилося на певний час стати піонерами в плані формування добору творів.

Репертуар театрів після повернення з евакуації був позначений певною строкатістю. Це до певної міри пояснювалося тими умовами, у яких довелося поновлювати свою діяльність театральним установам. Характерною в цьому відношенні є історія Сталінського державного драматичного театру імені Артема. Оскільки стаціонарне приміщення було зруйноване, трупі довелося працювати у приміщенні Оперного театру, де було відведено невеличку кімнату для репетицій і підготовки нового репертуару. Театрові було надано право працювати в місті десять днів на місяць у зв'язку з відсутністю власного приміщення, а в інший час колектив мав здійснювати виїзні вистави [8]. Заклад змушений був вести майже мандрівне життя: постійні виїзди, часом за 120 – 150 кілометрів від міста, виступи в холодних, неопалюваних клубах військової пори та залах, не пристосованих для показу вистав; відсутність допоміжних приміщень; часом акторам доводилося перевдягатися в одній холодній кімнатці, поділеній шматком завіси. Брак квартир не дозволяв розширити штат театру до передбачених норм [9]. І навіть за таких умов, згідно з показниками річного звіту за 1944 р., театр щомісяця ставив по 14 вистав і таким чином виконав

план на 107 %. Проте задум щодо показу нових вистав виконано так і не було – театральний колектив зосередився здебільшого на поновленні спектаклів старого репертуару. Це пояснювалося тим, що їх було легше оформити [10]. Зі схожими проблемами зіткнувся і колектив Донецького російського музичного театру – уже підготовлений у 1945 р. до постановки балет «Штраусіана» не було поставлено через нестачу матеріалу для оформлення костюмів [11].

Театри області за час роботи ще до закінчення війни поставили чимало вистав, у яких було відображено бойові та трудові подвиги народу. Так, Сталінський драматичний театр імені Артема поставив п'єсу О. Корнійчука «Місія містера Перкінса в країну більшовиків». Із творів сучасної драматургії особливо великий успіх випав на долю спектаклів «Так і буде» К. Симонова, «Літак запізнюється на добу» Н. Рибак та І. Савченка, «Поєдинок» Тура і Шейніна. Справжньою подією в культурному житті м. Сталіно була поставлена на сцені театру опери та балету до річниці визволення Донеччини від окупантів патріотична опера А. Бородіна «Князь Ігор» [12]. Загалом майже всі ці твори стали ознакою нової театральної традиції, яка характеризувалася героїзацією і, до певної міри, романтизацією війни.

Прикметною рисою роботи театрів під час війни стало те, що порівняно з минулими роками значно знизився рівень музичних вистав. Це пояснювалося відсутністю оркестрів – наявність кількох музикантів ніяк не могла забезпечити відповідного музичного оформлення чи принаймні супроводу окремих вокальних номерів на належному професійному рівні. Однак і за таких умов вони розширювали свій репертуар. Так, у 1944 – 1945 рр. на сцені Сталінського обласного драматичного театру було поставлено 13 вистав [13]. Що стосується виконання плану на 1945 р., то із запланованих 144 спектаклів на сцені театру було показано лише 114 (80 %) [14].

Центральною установою, яка взяла на себе функцію організації концертів, розвитку, популяризації музичного мистецтва, стала Сталінська обласна філармонія. Вона розпочала свою активну діяльність уже наприкінці 1944 р., зосередивши головні зусилля на влаштуванні для населення симфонічних концертів. З метою поширення інформації серед мешканців міста в найбільшій газеті регіону «Социалистический Донбасс» розміщувалися оголошення про розклад проведення таких концертів. Городяни мали змогу ознайомитися з кращими творами російських, українських і західних композиторів. До циклу «Російська симфонічна музика» входили твори Глінки, Чайковського, Римського-Корсакова, Мусоргського та Бородіна. Диригентом оркестру був художній керівник обласної філармонії Борис Векслер.

Один з акцентів у своїй роботі філармонія зробила на виїзній діяльності, що дало змогу суттєво наблизити музичне мистецтво до глядача. Лише впродовж січня – грудня 1945 р. на сценах обласного центру, міст та районних центрів, сіл та селищ Сталінська обласна філармонія поставила 2 000 концертів, із них 700 – на заводах, 500 – на шахтах, 300 – у залізничних клубах, 180 – у колгоспах.

Понад 550 000 глядачів – гірників, металургів, колгоспників, інтелігентів – становила аудиторія філармонії в 1945 р. Десять постійних бригад філармонії працювали у вугільних і сільськогосподарських районах [15].

У процесі відбудови мережі культурних установ у Донбасі вагоме місце відводилося клубам та палацам культури, які мали стати місцем культурно-масової роботи та спілкування людей зі спільними інтересами. Слід зазначити, що для населення ще з довоєнного часу цей інститут організації дозвілля одночасно з кіно та бібліотеками був ледь не найдоступнішим та найдемократичнішим. Так само і для влади клубні установи були дуже зручними аренами не лише для проведення культурно-просвітньої, а й ідеологічної роботи.

Методичними та координаційними центрами клубів виступали обласні будинки народної творчості (у Ворошиловграді Будинок народної творчості відновив свою роботу в листопаді 1943 р., а в м. Сталіно – у квітні 1944 р.). Вони стали місцем організації і проведення урочистостей, концертів гуртків художньої самодіяльності. Особливо наочно роль клубних установ проявилася під час святкування перших роковин визволення Донбасу. У м. Сталіно з цього приводу була проведена олімпіада, яка виявила численні народні таланти. Уже в 1944 р. в Сталінській області зі зруйнованих 14 палаців культури були відбудовані 7, із 384 державних клубів – 224, а з 310 хат-читалень відновили роботу 125. Наприкінці 1944 р. в Сталінській та Ворошиловградській областях у сільській місцевості працювали 568 сільських клубів [16]. Проте й цієї кількості катастрофічно не вистачало (для порівняння: у 1940 р. в сільській місцевості на території цих двох областей налічувалося 1 360 клубних закладів) [17]. Для поліпшення діяльності культурно-освітніх установ у лютому 1945 р. був створений Комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, який, власне, і здійснював керівництво культурною сферою [18]. Одним із дійових засобів впливу на свідомість людей вважалася гурткова робота – як «...найбільш доступна форма і засіб виховання трудящих» [19].

З перших днів визволення міст та селищ Донеччини у вересні 1943 р. було вжито заходів із метою поновлення роботи бібліотечних установ регіону. Основними труднощами, що перешкоджали їхній ефективній роботі, стали брак приміщень, знищення під час окупації книжкового фонду, який напередодні війни, до речі, був найбільшим з усіх областей України, нестача кваліфікованого персоналу тощо [20]. Зважаючи на те, що книга за умов війни, окрім інших, виконувала ще й ідеологічно-пропагандистську функцію, серед першочергових завдань установ культури ставилося «повсякденне проведення в життя всіх постанов і розпоряджень партії та уряду та всіх рішень місцевих організацій» [21]. Відповідно до схожих своїх першочергових завдань бібліотеки області акцентували увагу на поповненні фонду необхідними книгами, насамперед творами класиків марксизму-ленінізму, книгами про Вітчизняну війну, а також на популяризації їх серед населення.

Практично у всі перші роки після окупації найголовнішою проблемою для бібліотек був дефіцит літератури. Для її вирішення застосовувалися найрізноманітніші заходи. Наприклад, у Красноармійській міській бібліотеці кожен читач, який користувався послугами бібліотеки, мав принести будь-яку художню книгу [22]. Проте більшу ефективність довів збір літератури бібліотекарями й активістами в місцевих жителів. Так, мешканці м. Ясинувата самостійно відновили діяльність місцевої бібліотеки: зібрали понад 1 500 книг, обладнали приміщення. Широкого поширення набуло поповнення бібліотечних фондів за рахунок шефської допомоги, передусім із тих регіонів Радянського Союзу, які не були під окупацією. Так, Ясинуватська бібліотека отримала з м. Горького 1 500 книг, що були зібрані його мешканцями як добровільна допомога [23].

В умовах воєнного часу бібліотеки шукали нові, адекватні прийоми та методи діяльності. Акцент було зроблено на обслуговуванні читачів не стільки шляхом видачі книг на абонемент, скільки на організацію читалень, що (у багатьох випадках через брак відповідних приміщень) не завжди давало змогу охопити тих, хто бажав працювати з книгою. Деякі бібліотеки ставали своєрідними центрами комунікації, місцями, де обговорювалися не лише книжкові новинки, а й нагальні питання суспільно-політичного життя.

Очевидно, з найбільшими труднощами в питанні відновлення роботи зіткнулися музейні заклади. Напередодні війни на території Сталінської області налічувалося 9 музейних закладів, які майже всі були зруйновані під час війни [24]. Невдовзі після визволення області від окупації, згідно з постановою Наркомпросу УРСР у листопаді 1943 р., було ухвалено рішення про заснування Сталінського обласного історичного музею, який мусив стати наступником Сталінського обласного музею революції, зруйнованого під час окупації. За рішенням виконкому облради депутатів трудящих музею надали житлове приміщення з чотирьох кімнат загальною площею 70 кв. м. На жаль, брак джерел, у яких висвітлювалася б діяльність музею за 1944 – 1945 рр., не дають змоги повною мірою реконструювати особливості його роботи впродовж зазначеного періоду. Проте у звіті Сталінського обласного історичного музею за 1947 р. зазначалося, що наявна площа «...перешкоджала створенню повноцінної експозиції, бо вікна та двері в кімнатах не дають змоги розмістити експонати згідно з планом та часто змушують переривати показ теми і переносити її продовження на іншу стіну або до іншої кімнати» [25]. Очевидно, саме тому експозиційна робота музею обмежувалася виставками.

Складною була ситуація і з фондами. Вона загострювалася тим, що переважна більшість експонатів довоєнного музею революції була знищена під час окупації. Лише незначна їхня частина була повернута місцевими жителями. На 1944 р. фонди музею налічували лише близько тисячі експонатів, переважно документів та фотографій, речових експонатів майже не було. У цьому зв'язку слід зазначити, що саме брак виставкових матеріалів став однією з основних

причин, яка перешкоджала діяльності центральних музеїв області й заважала відновленню діяльності музеїв в інших населених пунктах. У радянській історіографії традиційно відповідальність за знищення музеїв покладалася на окупантів, хоча, значною мірою, до загибелі музейних фондів виявилось причетним місцеве населення, яке в умовах війни (ще напередодні окупації нацистами або визволення радянськими військами) розтягнуло, розграбувало цінні культурні надбання. Факти такого роду, які торкалися долі експонатів Святогірського музею, були зафіксовані в доповідній записці відомого археолога М.В. Сибільова [26].

Слід зазначити, що Сталінський історичний музей був не єдиним в області, якому вдалося поновити свою роботу в 1943 – 1945 рр. Незважаючи на труднощі, що постали одразу після визволення міста, доволі швидко відновив свою діяльність Сталінський музей краєзнавства в Маріуполі. Це пояснювалося насамперед тим, що він не перервав своєї роботи навіть під час окупації і був однією з небагатьох функціонуючих установ такого роду в Україні. Розміщення поруч із німецьким військовим шпиталем врятувало музей та його фонди від остаточного знищення, хоча вони суттєво постраждали від дій окупантів [27].

Проте навіть за цих відносно кращих умов перед співробітниками музею постало питання про проведення інвентаризації вцілілих експонатів, а найголовніше – відмови від певних принципів побудови експозиції періоду окупації, «...вилучення з експозиції всіх цитат та текстів... що становлять елементи антимарксистських історичних концепцій» [28]. Серйозною перешкодою для відновлення роботи музею стала та обставина, що дехто з його співробітників, побоюючись звинувачувань з боку органів НКВС у колаборації (в період нацистської окупації місцевий музей був одним з осередків націоналістичного підпілля), залишив місто. Принаймні один із музейних працівників, доволі відомий краєзнавець Донеччини М. Фененко, був репресований [29]. І навіть за цих умов музей виконував доволі значний обсяг роботи, передусім популяризаторської. Складнощі зі здійсненням фондової та експозиційної роботи, брак висококваліфікованих кадрів, відповідних приміщень, експонатів зумовили те, що до 1950-х рр. музейні установи в м. Сталіно та м. Маріуполі були єдиними, що функціонували на території області [30].

Попри значні зусилля, спрямовані на поновлення роботи культурно-просвітніх установ, пріоритетом усе ж залишалася діяльність клубів, кінотеатрів, бібліотек, орієнтованих на масового споживача. Значною мірою це пояснювалося суто прагматичними міркуваннями (зумовленими соціально-економічними факторами), передусім необхідністю створення сприятливих умов для роботи на промислових підприємствах, необхідністю мінімізації дезертирства (яке набуло масового характеру) з місць праці, якомога швидшої адаптації до нових місць та умов праці мобілізованих на відбудовні роботи в Донбасі, переважно сільських жителів [31].

Загалом період 1943 – 1945 рр. став часом, коли влада в своєму прагненні нормалізувати життя населення й водночас створити інструмент ідеологічного впливу зробила певні кроки на шляху до відновлення системи закладів культури на Донеччині. Хронічними проблемами, які доводилося долати в процесі налагодження їх повноцінної роботи, стали брак приміщень, необхідного обладнання, театрального реквізиту, літератури, відсутність кваліфікованих кадрів, надмірна ідеологізація в роботі, яка перешкоджала реалізації гуманістичних принципів культури та мистецтва. Проте в цілому заклади культури, і особливо кінематограф, бібліотеки, клубні установи, популяризуючи патріотичні образи і вчинки, зуміли виконати свою мобілізуючу функцію. Вони не лише полегшили владі проведення необхідної освітньо-виховної та ідеологічної роботи, а й змогли, незважаючи на певні обмеження, викликані війною, створити можливості для організації та проведення дозвілля населенням.

Джерела та література:

1. Гусинський Г.О. Музеї Донеччини / Г.О. Гусинський // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 89 – 92; Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки 1943 – 1945 рр. / Г.П. Ляшенко. – Донецьк: Б.в., 1968; Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема / О.О. Кулик. – К.: Мистецтво, 1987; Филатова В.П. Страницы истории Донецкого областного краеведческого музея / В.П. Филатова // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний. – Донецьк: Донбас, 1994. – С. 7 – 11; Бровар О.В. Розвиток мережі культурно-мистецьких установ у шахтарських містах Донбасу: 1943 – 1964 / О.В. Бровар // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 2(42). – С. 174 – 181 та ін.
2. Taylor Richard. Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany / Richard Taylor. – Groom Helm London, Bartnes & Noble Books New York, 1979. – P. 31.
3. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): [Сб. докум. и материалов / Ред.кол.: Клерфон Е.Д. (отв. ред.) и др.; сост.: Лебедев В.И. (отв. сост.) и др.]. – Донецк: Донбас, 1980. – С. 258.
4. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник / [общ. ред. Н.Г. Пономарева]. – Донецк: Донбас, 1981. – С. 130.
5. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: в 3 т. – К.: Політвидав України, 1969. – Т. 3. – 1969. – С. 263.
6. Інтерв'ю із Чепік З.А., 1929 р.н. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, 5 травня 2015 р.) // Особистий архів автора.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р. 6802. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4.
8. Кулик О.О. Вказана праця. – С. 44.
9. ДАДО. – Ф. Р. 6403. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 73.
10. Там само. – Арк. 48, 129.
11. Там само. – Ф. Р. 6417. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 33.
12. Горчакова Е.П. Размышления в затянувшемся антракте / Е.П. Горчакова. – Донецк: Изд-во Дон. орг-ии Союза писателей Украины, 1998. – С. 34.
13. Театральная энциклопедия. Т. 5. / [гл. ред. П.А. Марков]. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1967. – Стб. 473.
14. ДАДО. – Ф. Р. 6417. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8, 12.

15. Социалистический Донбасс. – 1945. – 16 дек.
16. Ляшенко Г.П. Вказана праця. – С. 61.
17. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. – К.: Статистика, 1973. – С. 240.
18. Ляшенко Г.П. Вказана праця. – С. 60.
19. ДАДО. – Ф. Р. 4981. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 39.
20. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – С. 220.
21. ДАДО. – Ф. Р. 5381. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.
22. Там само. – Спр. 9. – Арк. 1 – 3.
23. Там само. – Спр. 10. – Арк. 2 – 3.
24. Гусинський Г.О. Вказана праця. – С. 89.
25. ДАДО. – Ф. Р. 6790. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
26. Косикова Е.В. Деятельность Н.В. Сибилева по спасению музейных ценностей Донетчины в годы Великой Отечественной войны / Е.В. Косикова // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции, г. Мариуполь, 26 – 27 мая 1993 г. – Мариуполь, Б.и., 1993. – С. 99 – 101.
27. Яруцький Л. Кальміуська паланка / Л. Яруцький. – Мариуполь, 1995. – С. 94.
28. ДАДО. – Ф. Р. 6446. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14.
29. Захарова Г. Мариупольская трагедия / Г. Захарова. – Мариуполь: предприятие «Приазовский рабочий», 2000. – С. 109 – 116.
30. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. – К.: Статистика, 1973. – С. 280.
31. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939 – 1959 рр.) / М.А. Алфьоров. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – С. 67.

© Елена ТИТАРЕНКО

СОСТОЯНИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ КУЛЬТУРЫ ДОНЕТЧИНЫ В 1943 – 1945 гг.

Характеризуется состояние учреждений культуры Донетчины в 1943 – 1945 гг. Освещены особенности восстановления работы и характерные черты деятельности театров, клубов, музеев, библиотек после освобождения Донетчины от нацистов, роль и значение кинематографа в духовной жизни населения края. Акцентировано внимание на том, что учреждения культуры выполняли функцию не только организации досуга, но и воспитательную, а также идеологическую функции, особенно важные в условиях войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Донетчина, учреждения культуры, кинематограф, клубы, театры.

© *Olena TYTARENKO*

STATE CULTURAL INSTITUTIONS OF DONETSK REGION IN 1943 – 1945

In the article the condition of cultural institutions of Donetsk region at 1943 – 1945 is describe. The peculiarities of restoration the work and the characteristics of the activities of theaters, clubs, museums, libraries of Donetsk region after the liberation from the Nazis, the role of cinema in the spiritual life of the population of the region are highlighted. The fact that the cultural institutions were implemented not only the function of leisure, but also educational and ideological functions, especially important in the conditions of war, are emphasized.

Keywords: *World War II, Donetsk region, cultural institutions, cinema, clubs, theaters.*

ІСТОРІЯ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ДО ПІДВАЛИН СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ

УДК 93/94

© Александр КИРИЧЕНКО,
© Юлия ЛАНЦЕДОВА,
© Александра ТУНТУЛА

РЕФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИИ И ИНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК НА ОСНОВЕ НОВОЙ ДОКТРИНЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Раскрыта сущность реформирования истории и иных общественных наук и их прикладных юридических отраслей знаний на основе новой доктрины классификации юридических наук. Изложена классификация юридических наук на основе их гипергрупповых задач и в контексте решения первой и второй базисных задач юриспруденции. Определено место исторической науки и иных общественных наук в этих классификациях. Раскрыта сущность научных основ и особенности задач материнских и прикладных исторических и иных общественных наук в контексте новой доктрины классификации юридических наук и иных базисных доктрин и концепций юриспруденции.

Ключевые слова: место исторической науки в классификации юридических наук, теоретические юридические науки, история теологии и политологии отечественной юриспруденции.

Развитие истории, философии, политологии, социологии и других общественных наук за пределами юриспруденции и ее базисных категорий фактически приводит к выхолащиванию доктринальной основы этих наук, которые в силу этого перерождаются в псевдонаучные отрасли знаний, не способные противостоять натиску политики. В угоду часто меняющейся чистой геополитики формируются многие базисные и прикладные положения такого рода общественных наук.

В целях предотвращения указанных деформаций общественных наук представители научной школы юриспруденции профессора Аланкира разработали целый ряд новых доктрин и концепций юриспруденции, которые позволяют вывести на принципиально новый уровень развития не только

юриспруденцію, а також все інші суспільні науки, створити надійну доктринальну і прикладну основу для їх розвитку в контексті реального становлення і розвитку правового державства, яке задекларовано першими статтями Основного Закону всіх країн пострадянського простору [1, 29 – 211; 2, 105 – 116; 3; 4; 5; 6].

Значимість нових доктрин і концепцій юриспруденції для розвитку історическої і інших суспільних наук автори відкрили в університетському спеціальному навчальному курсі для магістрів-істориків, в якому в певному аспекті викладені базисні категорії юриспруденції (базисні завдання юриспруденції і історическої науки, базисні складові частини планетарної життя, ступінчасте суттєве видове ділення суспільних і юридических фактів, базисні властивості права, способи дистанційного управління волею соціосуб'єктів, доктрина сбалансованості правового статусу соціосуб'єктів, головна конституційна зобов'язаність, базисні напрями юридическої діяльності, сутність законотворчества в залежності від коаліційної кількості депутатів, сутність і перелік антиделіктних органів і діяльності, можливості удосконалення гілок державної влади, нова доктрина сутності суду як антиделіктного органу і гілок державної влади, система здержок і протизважів правотворческої, правозастосовної і антиделіктної гілки державної влади, нова доктрина освіти і науки в юриспруденції, історії і в інших галузях суспільних знань і др.), ступінчасте суттєве видове ділення правопорушень і юридическої відповідальності, класифікації юридических наук і др. [7; 8].

Приймаючи до уваги, що представлена в вказаному спеціальному курсі і розроблена авторами нова доктрина класифікації юридических наук дозволяє відкрити принципово нові основи існуючих і перспективних не тільки юридических наук, але і цих суспільних наук, які призначені розвиватися в межах юриспруденції і на основі розроблених даною наукою теоретических доктрин і концепцій, автори вважають необхідним в даній публікації показати місце історії, філософії, політології, соціології і деяких інших суспільних наук в системі юридических наук і обґрунтувати необхідність їх трансформації в юридическі науки.

Щоб досягти вказаної мети, цілеспрямовано спочатку викласти положення нової доктрини класифікації юридических наук, почавши з останньої варіації *класифікації юридических наук на основі їх гіпергрупових завдань*:

1. *Теоретическі юридическі науки*, т. є. науки, призначені розробити філософські, соціологіческі, політологіческі, психологіческі, теоретическі, економіческі, філологіческі, історическі і інші теоретическі основи для раціонального, ефективного і якісного проведення кожного з напрямків юридическої діяльності (правотворческого: законотворческого,

подзаконотворчого; правоприменительного; антиделіктного; юридичного; юридично-освітнього), а також для становлення і розвитку в контексті виконання цих завдань інших юридичних наук:

1.1. Мононауки: Філософія юриспруденції (філософія права, тут і далі вказано існуюче найменування науки; відсутність такого роду пояснень свідчить про те, що в даному випадку запропоновано найменування перспективної юридичної науки або залишено традиційне найменування цієї науки), Політологія юриспруденції (теорія держави, політологія права), Психологія юриспруденції (юридична психологія), Соціологія юриспруденції (соціологія права), Теоретична юриспруденція (теорія права), Економіка юриспруденції (на основі політекономії), Історія вітчизняної теоретичної і політологічної юриспруденції (історія держави і права України), Історія зарубіжної теоретичної і політологічної юриспруденції (історія зарубіжних держав і права), Історія вчень юриспруденції (історія правових і політичних вчень) і др.

1.2. Поінауки: Філологія юриспруденції, Енциклопедія юриспруденції, Порівняльна юриспруденція (порівняльне правознавство), Педагогіка юриспруденції і др.

2. *Регулятивні юридичні науки*, які повинні розробити правову регуляцію «безделіктних» (позитивних, неконфліктних) сторін суспільного життя:

2.1. Теоретична державно-правового управління (державне управління, яке як систему цих наук необхідно повернути в «лоно» юриспруденції).

2.2. Внутрішні (в редакції Е. В. Кириленко): Авіаційно-будівельна, Автобудівельна, Антиделіктна (захисне право – далі в аналогічних ситуаціях термін «право» опускається), Атмосферна, Атомноенергетична, Банківська, Бібліотечна, Бюджетна, Ветеринарна, Водна, Військова, Железнодорожно-будівельна, Жилищна, Земельна, Видавнича, Інформаційна, Мистецтвознавча, Корабельно-будівельна, Культурологічна, Лісна, Лізингова, Ліцензійна, Машинобудівельна, Медична, Метрологічно-сертифікаційна, Муніципальна, Податкова, Наукова, Недрознавча (кодекс про недра і др.), Вишівська, Охотничья заповідна, Пенсійна, Погранична, Політизбиральна, Потребна, Текстильно-промислова, Розрешувальна, Реєстраційна, Санітарна, Сільськогосподарська, Сімейна, Спортивна, Страхувальна, Будівельна, Податкова, Теологічна, Торгова, Транспортна, Фінансова, Шоубізнесова, Екологічна (природоохоронна) і др. галузі права України.

2.3. Міжнародні: (в редакції Е. В. Кириленко) Атмосферна, Атомноенергетична, Дипломатична або Консульська, Видавнича, Інформаційна, Мистецтвознавча, Корабельно-будівельна, Космічна, Морська, Вишівська, Теологічна, Спортивна, Будівельна, Шоубізнесова, Екологічна і др. галузі права.

3. Антиделиктные юридические науки:

3.1. Базисноантиделиктные юридические науки, которые должны разработать правовую основу (базис) для рационального, эффективного и качественного преодоления каждого из видов правонарушений:

3.1.1. Внутренние:

3.1.1.1. Сопутствующая: Конституционная отрасль права Украины.

3.1.1.2. Моноантиделиктные: Антикриминальная (уголовное) и Административная отрасли права Украины.

3.1.1.3. Регулятивно-антиделиктные: Трудовая (трудовое), Де-факто имущественно-договорная (гражданское) и Де-юре имущественно-договорная (арбитражное, хозяйственное) отрасли права Украины.

3.1.2. Международные: Антикриминальная, Де-факто имущественно-договорная и Де-юре имущественно-договорная отрасли права.

3.2. Процедурные юридические науки, на которые возлагается задача по разработке правовой формы (процедуры, порядка) рационального, эффективного и качественного преодоления каждой из разновидностей правонарушений:

3.2.1. Внутренние:

3.2.1.1. Полинаучное направление: Теорология антиделиктных сведений (теория доказательств).

3.2.1.2. Сопутствующее: Конституционное судопроизводство Украины.

3.2.1.3. Моноантиделиктные: Антикриминальное (уголовное процессуальное) и Административное (административный процесс) судопроизводство Украины.

3.2.1.4. Регулятивно-антиделиктные: Трудовое (частично – процедурная часть Кодекса законов о труде, в основном – ряд иных дисциплинарных правовых актов), Де-факто имущественно-договорное (гражданское процессуальное) и Де-юре имущественно-договорное (арбитражное процессуальное, хозяйственное процессуальное) судопроизводство Украины.

3.2.1.5. Дополнительные: Ордиристическое (процедурная часть теории ОРД), Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) и Исполнительное (ряд исполнительных правовых антикриминальных актов судопроизводства) судопроизводство Украины.

3.2.2. Международные: Антикриминальное, Ордиристическое, Де-факто имущественно-договорное и Де-юре имущественно-договорное судопроизводство.

3.3. Методические юридические науки, задача которых состоит в разработке составных частей гласной (криминалистической) и негласной (ордиристической) методик (технических средств, общих правил обращения с ними; тактических приемов проведения практических действий; методических рекомендаций по проведению каждой из стадий такого преодоления) преодоления правонарушений:

3.3.1. Мононауки: Криміналістика, Ордістика (методическа частина теорії ОРД).

3.3.2. Полинауки: Деліктологія (кримінологія), Юридическа медицина (судебна медицина), Юридическа психіатрія (судебна психіатрія), Юридическа бухгалтерія (судебна бухгалтерія), Юридическа статистика (судебна статистика), Юридическа кібернетика (судебна кібернетика) і др.

3.3.3. Полинауочні направленія: Юридическа експертологія (судебна експертологія), Юридическа одорологія (криміналістическа одорологія), Юридическа мікрооб'єктологія (криміналістическа, судебна мікрооб'єктологія) і др.

Предложенна базисна класифікація юридических наук може бути побудована з акцентом уваги на особливостях їх задач в контексті определених направленій юридическої діяльності, когдa *в контексті рішення першої базисної задачі юриспруденції (правотворчества, правоприменення)* все указанні існуючі і перспективні юридическі науки можуть бути розподілені на такі гіпергрупи, як *правові юридическі науки* (базисноантиделіктні, процедурні, регулятивні, в известном аспекті – теорологіческі, котрі призвані розробити такі основи для розвитку всіх юридических наук і всіх направленій юридическої діяльності, основним «науочним продуктом» котрих повинна стати розробка відповідного кодифікованого правового акту кодексу) і *неправові юридическі науки* (методическі, в известном аспекті – теорологіческі), задачі котрих уже знаходяться в контексті методико-антиделіктних і зв'язаних з ними інших неправових задач юридическої діяльності, а *в контексті рішення другої базисної задачі юриспруденції (антиделіктної діяльності)* – на *антиделіктні юридическі науки* (базисноантиделіктні, процедурні, методическі, в известном аспекті – теорологіческі) і *безделіктні юридическі науки* (регулятивні, в известном аспекті – теорологіческі).

Рассмотренна нова доктрина класифікації юридических наук дозволяє принципіально по-новому поглядіти на те науочні основи, котрі повинні мати як материнські історическі і інші общественні науки, так і їх прикладні юридическі отрасли знаній, і на те задачі, котрі призвані вирішувати, перші і другі.

В число теорологіческих юридических наук входять такі нові і принципіально оновлені отрасли юридических знаній, як Філософія юриспруденції, Політологія юриспруденції, Психологія юриспруденції, Соціологія юриспруденції, Теорологія юриспруденції, Економіка юриспруденції, Енциклопедія юриспруденції, Сравнительна юриспруденція, Педагогіка юриспруденції і др.

Наряду з цим замість Історії держави і права України в контексті найбільш правильного і повного виконання першої і другої базисної задачі юриспруденції повинна виникнути коренним образом реформована така теорологіческа юридическа наука, як Історія отечественної

теорології і політології юриспруденції, замість Історії зарубіжних держав і права – Історія зарубіжної теорології і політології юриспруденції, замість Історії правових і політичних учень – Історія правових учень і т. д., з тим, щоб кожна з названих історических наук могла вивчати наявність, характер і послідовність походження в минулому обставин виникнення і розвитку як певного державства, так і правового регулювання тих або інших сторін його суспільного життя, а також розробки засобів подолання порушень даного правового регулювання, відповідних наукових учень і теорій і інших, пов'язаних з цим, положень.

З урахуванням викладеного слід особливо підкреслити, що історическа наука і всі інші прикладні юридическі галузі знань суспільних наук, тісно задіяні в розв'язанні завдань становлення і розвитку правового державства і базисного для такого державства способу управління волею соціосуб'єктів, розмістились серед теорологічних юридических наук і призначені тепер принципово по-новому розв'язувати завдання юридическої діяльності. Візьмемо, наприклад, філософію і існуючу юридическу галузь знань філософію права. Отієї часу ці науки призначені розробляти філософські основи з урахуванням знань всіх можливих способів управління волею соціосуб'єктів, віддаючи особливу роль правовому способу і не забуваючи в контексті цього і про те, що юриспруденція і право не тотожні поняття. Існують правові і неправові юридическі науки, а серед перших і останніх – антиделіктні юридическі науки.

Слід відзначити, що базисні завдання юриспруденції складаються не тільки в тому, щоб розробити і реалізувати ефективне, раціональне і якісне правове регулювання необхідних сторін суспільного життя (і це перша базисна задача юриспруденції), але і в тому, щоб розробити і застосувати ефективні, раціональні і якісні засоби подолання правопорушень (що складає сутність уже другої базисної задачі юриспруденції), тобто порушень того правового регулювання, яке вже було розроблено згідно з першою базисною задачею юриспруденції. І здавалося б, просте перейменування даної науки з «Філософії права» в «Філософію юриспруденції» несе в собі вже викладену принципово нову доктринальну і прикладну сутність цієї світоглядної галузі юридическої науки.

Аналогічним чином змінюються основи і завдання і всіх інших, перелічених в даній класифікації, суспільних юридических наук, а саме: політології юриспруденції замість політології права і теорії державства з традиційної теоретическої юридическої науки «Теорія державства і права», соціології юриспруденції – замість соціології права, психології юриспруденції – замість юридическої психології, завдання якої лежали переважно в контексті другої базисної задачі юриспруденції (антиделіктної діяльності), і т.д.

Нетрудно заметить, что некоторые традиционные общественные науки: филология юриспруденции, педагогика юриспруденции и др., которые ранее не имели прикладной юридической отрасли, также нашли свое место среди теоретических юридических наук.

Все материнские исторические и иные общественные науки, сохраняя формальную независимость от данной доктрины классификации юридических наук, уже не могут решать задачи становления правового государства без надлежащего овладения базисными доктринами юриспруденции, прежде всего, видového деления общественных фактов, способов управления волей социосубъектов и др., аналогично тому, как точные науки не могут не использовать для решения собственных задач базисные математические научные положения.

С учетом изложенного можно прийти к выводу о том, что предложенная новая доктрина классификации юридических наук наряду с некоторыми иными базисными доктринальными положениями юриспруденции должна стать основой развития не только для соответствующих прикладных юридических отраслей исторических и иных общественных наук, но и для развития в контексте становления правового государства материнских исторических и иных общественных наук, которые вне базисной доктринальной юриспруденции вполне могут скатиться от подлинной научной деятельности к нелегитимному и даже общественно вредному описанию происходивших ранее общественных деяний и событий. В этой связи весьма продуктивной окажется соответствующая научная дискуссия, в результате которой могут появиться и иные направления коренного реформирования исторической науки и иных общественных наук в контексте разработанных новейших доктрин и концепций юриспруденции [1, 29 – 211; 2, 105 – 116].

Джерела та література:

1. Кириченко А.А. *Гипердоклад о более двухстах пятидесяти лучших доктринах и концепциях юриспруденции научной школы профессора Аланкира: коллективная монография* / [А.А. Кириченко, Е.В. Кириленко, Т.А. Коростахова, Ю.А. Ланцедова, Ю.Д. Ткач, А.С. Тунтула, В.С. Шаповалова; под науч. ред. А.А. Кириченко]. – Второе издание. – Николаев: Учеб.-научн. ин-т истории, политологии и права Ник. нац. ун-та им. В.А. Сухомлинского, 2015. – 1008 с.
2. Кириченко О.А. *Новітній юридичний доктринальний базис розвитку історії та інших напрямків суспільного і гуманітарного знання* / О.А. Кириченко, О.С. Тунтула // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. – Вип. 3 (9). – К., 2015. – С. 105 – 116/
3. Конституция Республики Беларусь [Электронный ресурс] <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=6351> (1 листопада 2015).
4. Конституция Республики Казахстан <http://www.constitution.kz/> (1 листопада 2015).
5. Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс] <http://www.constitution.ru/> (1 листопада 2015).

6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141, із змінами, внесеними згідно із Законом України № 742-VII від 21.02.2014, (ВВР), 2014, № 11, ст. 143 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (1 листопада 2015).
7. Тунтула О.С. Курс лекцій зі значення новітніх доктрин юриспруденції для розвитку історії як суспільної науки : навч. посібник / [О.С. Тунтула, О.А. Кириченко; за наук. ред. О.А. Кириченка]. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2014. – 76 с.
8. Тунтула О.С. Курс лекцій зі значення новітніх доктрин юриспруденції для розвитку історії як суспільної науки : навч. посібник / [О.С. Тунтула, О.А. Кириченко; за наук. ред. О.А. Кириченка]. – Друге видання. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – 100 с.

© Олександр КИРИЧЕНКО,

© Юлія ЛАНЦЕДОВА,

© Олександра ТУНТУЛА

РЕФОРМУВАННЯ ІСТОРІЇ ТА ІНШИХ СУСПІЛЬНИХ НАУК НА ОСНОВІ НОВОЇ ДОКТРИНИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ НАУК

Розкрито сутність реформування історії та інших суспільних наук та їхніх прикладних юридичних галузей знань на основі нової доктрини класифікації юридичних наук. Викладена класифікація юридичних наук на основі їхніх гіпергрупових завдань та в контексті рішення першого і другого базисного завдання юриспруденції. Визначено місце історичної науки та інших суспільних наук у цих класифікаціях. Розкрито сутність наукових основ та особливості завдань материнських і прикладних історичних та інших суспільних наук у контексті нової доктрини класифікації юридичних наук та інших базисних доктрин і концепцій юриспруденції.

Ключові слова: *місце історичної науки в класифікації юридичних наук, теоретичні юридичні науки, історія теоретичної та політології вітчизняної юриспруденції*

© Oleksandr KYRYCHENKO,

© Yuliya LANSTEDOVA,

© Oleksandra TUNTULA

RESTRUCTURING OF THE HISTORICAL AND OTHER SOCIAL SCIENCES ON THE BASIS OF A NEW OF DOCTRINE OF CLASSIFICATION OF THE JURIDICAL SCIENCES

Disclosed the potentialities of the fundamental reform of different areas of historical science and other social sciences based on the new doctrines of the classification of the

juridical science and other new doctrines and concepts of jurisprudence, which are designed to representatives of the scientific school of jurisprudence of the professor Alankir.

Suggested the classification of the juridical sciences based on their hypergroup tasks on theorylogical juridical sciences, regulatory juridical sciences and antidelictual juridical sciences (the basical antidelictual juridical sciences, the procedural juridical sciences, the methodical juridical sciences).

Schematically set out of the classification of juridical sciences in the context of implementation of the law-making and law-enforcement activities on the legal juridical sciences and non-legal juridical sciences, as well as in the context of the antidelictual activities on the antidelictual juridical sciences and non-antidelictual juridical sciences.

Particular attention is given to the characteristic of theorylogical juridical sciences that are both legal and antidelictual juridical sciences, as they are to develop the philosophical, sociological, political science, psychological, theorylogical, economical, philological, historical and other theoretical basis for the rational, efficient and quality carrying of each of the basic areas juridical activities.

It is indicated that the number of theorylogical juridical sciences includes such fundamentally new and updated juridical branches of the knowledge as a Philosophy of jurisprudence, Political science of jurisprudence, Psychology of jurisprudence, Sociology of jurisprudence, Theorylogy of jurisprudence, Economy of jurisprudence, Encyclopedia of jurisprudence, Comparative jurisprudence, Pedagogy of jurisprudence and others.

Paid the attention that instead of the History of State and Law of Ukraine in the context of the most correct and complete execution of the first and second basic tasks of jurisprudence must be radically reformed such theorylogical juridical sciences as the History of national Theorylogy and Political science of jurisprudence, instead of the History of foreign of State and Law – the History of foreign Theorylogy and Political science of jurisprudence, instead of History of Legal and Political doctrines – the History of doctrines of jurisprudence etc.

Also emphasize that each of these historical sciences could study the existence, nature and sequence of origin in the past, the circumstances of the emergence and development as a specific state and legal regulation of certain aspects of his public life, and to develop means to overcome violations of the legal regulation of corresponding scientific doctrines and theories and other related provisions.

On this basis, explained the essence of reform of the historical and social sciences as legal areas of knowledge in the context of the implementation of both the first basic task of jurisprudence to develop and implement effective, efficient and quality legal regulation necessary aspects of social life, and the second basic task of jurisprudence to develop and implement effective, efficient and quality means of overcoming offenses.

Keywords: *a place of historical sciences in the classification of the juridical sciences, the theorylogical juridical sciences, the history of theorylogy and politicallogy of the national jurisprudence.*

ДО ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

УДК 930.1.7.045(477)

© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

НЕДОЛУГІСТЬ, ЗНЕВАГА ЧИ ОЗНАКИ ЗРАДИ?

Парадигма використання Державного прапора України в якості гюйса на бойових кораблях її Військово-Морських сил. Pro- і Contra. Міжнародний досвід. Спадкоємність.

Ключові слова: Державний прапор, гюйс, Військово-Морські сили України.

Державний прапор на кораблях усіх флотів піднімається лише або в бою, або на державні свята на стеньгах щогл (стеньгові прапори). У ВМС України на сучасному етапі, на відміну від більшості морських держав, Державний прапор використовується як гюйс, що при піднятті прапорів розцвічування ставить Державний прапор України у ранг гюйса, чим дискредитує країну (Державний прапор має бути піднятий якнайвище відносно з інших прапорів).

Ні для кого не є секретом, що символи будь-якої держави (прапор, герб, гімн) мають сакральне значення для кожної нації і захищені відповідним законом. Неабияку вагу має і виховний аспект ритуалу підняття прапора Держави та бойового прапора корабля. У період свят на кораблях майорять і прапори розцвічування, розміщені в певному порядку. Тому кожний прапор на кораблі має своє значення і свій статус, однак статус Державного прапора – найвищий!

Актуальність порушеної проблеми має кілька аспектів:

- по-перше, щоденна дискредитація Державного прапора, який використовується як гюйс, підсвідомо закладає, як мінімум, неповагу до нього, а отже, й до Держави. Тому не є несподіванкою той факт, що саме серед військовослужбовців ВМС ЗС України було найбільше зрадників та перекинчиків, які пішли на службу до ворога весною 2014 р.;

- по-друге, представники ВМС України щорічно беруть участь у міжнародних навчаннях разом із представниками флотів інших країн, у більшості з яких Державний прапор та гюйс не є тотожними;

- по-третє, з 14 жовтня 2014 р. Україна святкує чотири свята, тісно пов'язані між собою: День Покрови Пресвятої Богородиці – День Українського козацтва, День Української повстанської армії, День захисника України. Тому таке поєднання, на думку автора, повинно відбитися і у військовій символіці найбільш представницького в міжнародному плані виду Збройних сил України, яким, безперечно, є її Флот!

Українська військова вексилологія має достатню історичну базу, яка охоплює античний, княжий, козацький та республіканський періоди її існування та розвитку.

У діаспорі цю тему в її військово-морському вимірі висвітлювали д-р Роман О. Климкевич, О. Лисяк, С. Шрамченко, М. Битинський [1; 2; 3; 4].

На сучасному етапі розвитку української військової символіки відомі праці А. Басова, Ф. Белаша, О. Бобкова, Б. Буднікова, В. Бузала, К. Гломозди, А. Гречила, А. Демчучена, М. Дмитрієнка, В. Іванова, Я. Ісаєвича, О. Кареліна-Романішина, А. Кобзаря, І. Колесника, О. Круковського, О. Кохана, А. Кучерука, С. Литвина, В. Манзуренка, І. Марчука, Ю. Мицика, С. Музичука, О. Муравйова, В. Омельчука, В. Панасенка, С. Пахолка, О. Руденка, Ю. Савчука, Є. Славутича, М. Слободянюка, Д. Табачника, О. Хлобистова, М. Царенка, М. Чмиря, С. Шаменкова, Т. Юрова і особливо В. Карпова [5]. Військово-морській символіці присвячені праці М. Климчак, П. Гай-Нижника, В. Кравцевича-Рожнецького та М. Мамчака [6; 7; 8; 9].

Однак, визнаючи наукові дослідження попередників, розгляд означеного питання в контексті не тільки актуальності, а й відповідності бойовим вимогам статутів розглядається вперше.

Апробація дослідження відбулася 24 березня 2015 р. під час зустрічі Командувача ВМС України віце-адмірала С. Гайдука з особовим складом факультету ВМС Одеської національної морської академії.

192 країни входять до складу Організації Об'єднаних Націй. Чимало з них мають свої флоти. На найкращі з них слід рівнятися й ВМС України не тільки в кількісному, а й у якісному потенціалі. Не слід також нехтувати й багаторічними військово-морськими традиціями, які зберегла земна цивілізація. Відомий вислів Т. Шевченка: «У чужому научайтесь і свого не цурайтесь», – у цьому сенсі вельми слушний.

На рис. 1 – 6 зображена незначна частка зразків гюйсів іноземних флотів НАТО. До членства в цій поважній організації прагне й Україна, щоб надійно захистити свою незалежність та суверенітет від підступного ворога.

До речі, у ворожому стані – аналогічний підхід у питанні Державного прапора (триколору) та гюйса, який за радянських часів у Бойовому еволюційному зводі сигналів БЕС-80 був сигнальним прапором під назвою «3-й додатковий».

Зазначена парадигма щодо використання Державного прапора України як гюйса на кораблях 1 та 2 рангів ВМС ЗС України потребує аргументованого наукового обґрунтування, і ця праця, на думку автора, може стати в пригоді для наукового доведення.



Рис. 1. Гюйс ВМС США.



Рис. 2. Гюйс ВМС ФРН.

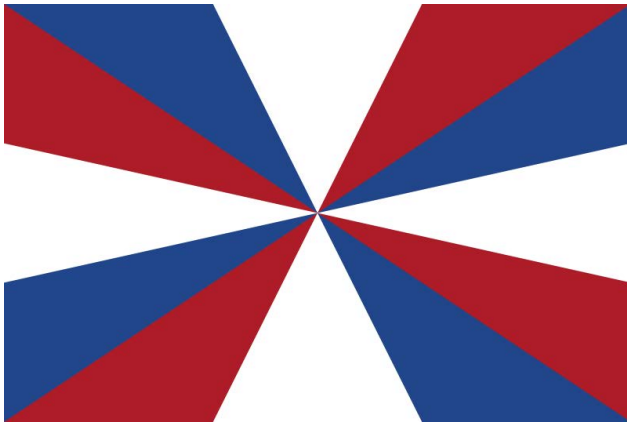


Рис. 3. Гюйс ВМС Нідерландів.



Рис. 4. Гюйс ВМС Італії.

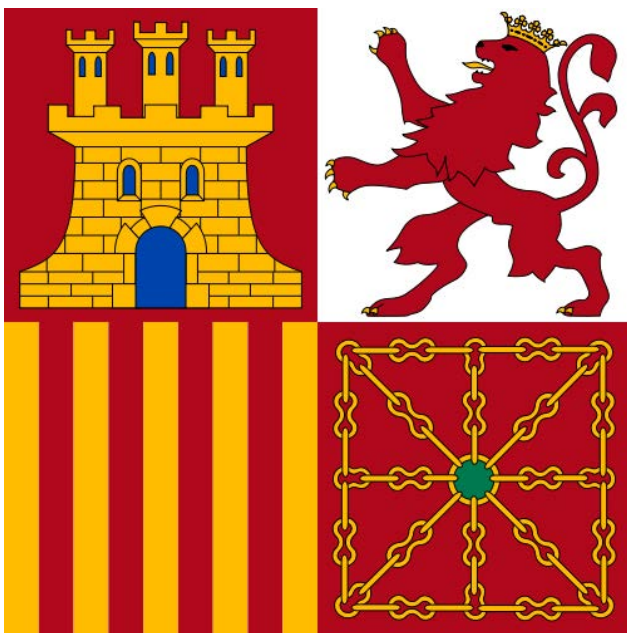


Рис. 5. Гюйс ВМС Іспанії.

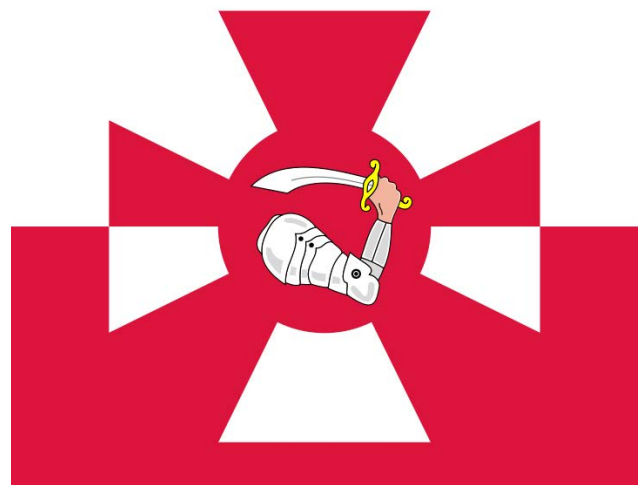


Рис. 6. Гюйс ВМС Польщі.

Закономірно виникає запитання: чи завжди впродовж існування Військово-Морських сил України в період відновлення незалежності Української держави було так?

Звісно, ні! Відомо, що «прапоротворець» Збройних сил України граф Орест Федорович Карелін-Романішин подав проект гюйса для бойових кораблів ВМС ЗС України у вигляді синього прямокутника з двома китицями та золотистим тризубом великого князя Володимира в центрі (рис. 7).

Перший гюйс ВМС України, який являв собою прямокутне синє полотнище із золотистим тризубом, продемонстрував її флагман фрегат «Гетьман Сагайдачний» під час міжнародної акції «Армада Свободи» у французькому порту Руан, коли світова спільнота відзначала 50-ту річницю висадки союзників у Нормандії (рис. 8). Як старший капітан-наставник з військово-морської підготовки Чорноморського виробничого об'єднання рибної промисловості «Антарктика» (52 морських та океанських судна) автор брав безпосередню участь у першому океанському поході українського бойового корабля з 26 червня до 7 серпня 1994 р.



Рис. 7. Гюйс Кареліна-Романішина.

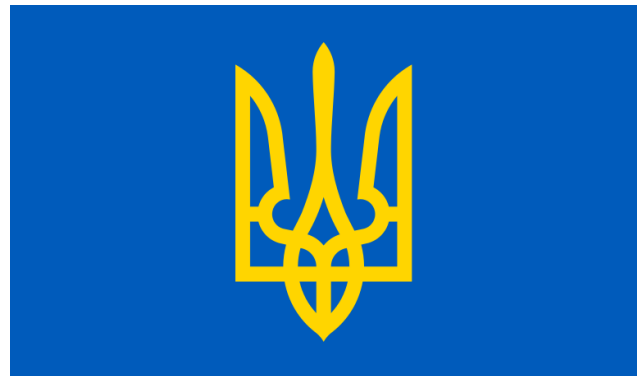


Рис. 8. Перший Гюйс ВМС України.

Уперше цей гюйс було піднято в листопаді 1992 р. на кораблі управління (КУ) «Славутич». 26 червня наступного року він замайорів на гюйс-штоці малого десантного корабля на повітряній подушці (МДКПП) «Донецьк». 31 липня 1994 р. такий самий гюйс було піднято на всіх українських кораблях під час святкування Дня Військово-Морських сил України. Це рішення було настільки вдалим, що невдовзі з певним доопрацюванням воно втілилося у Штандарті Президента України, однак зникло з гюйс-штоків українських бойових кораблів. Тимчасовою альтернативою гюйса став Державний прапор України з подачі другого Командувача ВМС України віце-адмірала В. Безкоровайного (наказ Ком. ВМСУ №-424 від 8 грудня 1994 р.).



Рис. 9. Вручення прапора ВМС ЗС України Ф. Пахальчуком – фронтовиком, Героєм Радянського Союзу контр-адміралом у відставці (ліворуч) командиру ВДК «Рівне»; праворуч – від командира – почесній варті) [10].



Рис. 10. Перше урочисте піднімання прапора ВМС ЗС України (ліворуч) та зовнішній вигляд ВДК «Рівне» під час чергових державних свят (праворуч) [10].

9 травня 1997 р. на великому десантному кораблі (ВДК) «Рівне» вперше урочисто було піднято прапор Військово-Морських сил Збройних сил України разом зі стеньговим Державним прапором України, гюйсом (роль якого виконував ще один Державний прапор України) та прапорами розцвічування. Саме тоді вперше автору статті спала на думку невідповідність наявності двох Державних прапорів України на кораблі та ознаки дискредитації одного з них. Через півроку, коли десантне судно «Рівне» було перекваліфіковане у великий морський суховантажний військовий транспорт, а корабель з бойового 2 рангу перейшов у статус допоміжного, питання невідповідності гюйса було знято.



Рис. 11. Уверху – ще великий десантний корабель; унизу – передача ВДК «Рівне» від військової команди до цивільної зі зміною його статусу на великий суховантажний морський військовий транспорт (видно прапор допоміжного флоту ВМС ЗС України та герб корабля) [10].

Час від часу командувачі ВМС ЗС порушували питання про військово-морську символіку, про що докладно описано в працях А. Басова, В. Карпова, М. Мамчака та О. Руденка. У час перебування на чолі Військово-Морських сил України І. Князя (21 травня 2003 р. – червень 2005 р.) у світ вийшло «Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України», введене в дію Наказом міністра оборони України № 415 від 25 листопада 2003 р. «З метою визначення організації корабельної служби, **заходів щодо забезпечення високої бойової готовності і безпеки кораблів у морі та пунктах базування, обов'язків службових осіб** (виділено автором. – Авт.), організації бойової підготовки, правил несення служби корабельних нарядів і встановлення військових морських ритуалів на кораблях Військово-Морських сил Збройних сил України» [11]. Посаду міністра оборони України на той час обіймав генерал армії Є. Марчук [12]. Однак з вищезазначеного Положення були вилучені провідні бойові статті, що містилися в попередньому Корабельному Статуті ВМФ СРСР, а саме: ст. 608 **«Военно-морской флаг СССР, поднятый на корабле Военно-Морского Флота, является Боевым Знаменем корабля. Он символизирует государственную принадлежность и неприкосновенность корабля** (виділено автором. – Авт.), плавающего под ним, а также готовность корабля защищать государственные интересы Союза Советских Социалистических Республик на морских и океанских рубежах. Военно-морской флаг СССР есть символ воинской чести, доблести и славы, он служит напоминанием каждому военнослужащему корабля о его священном долге преданно служить Советской Родине, защищать ее мужественно и умело, отстаивать от врага каждую пядь родной земли, не щадя своей крови и самой жизни» [11; 13, 270 – 271]. Більш категоричні вимоги порушувалися в ст. 609, яка теж, до речі, вилучена з Положення: **«Корабли Военно-Морского Флота СССР ни при каких обстоятельствах не спускают своего флага перед противником, предпочитая гибель сдаче врагам Советского Союза» [13, 271].** Як би ці законні вимоги стали в пригоді під час російської агресії в Криму і захоплення бойових кораблів ВМС ЗС України! Вочевидь у з'єднаннях Морської охорони Департаменту Прикордонної служби України діяли інші бойові керівні документи, що позитивно позначилося на діях українських морських прикордонників у скрутний для Української держави час.

Подальший аналіз розділу 19 частини 5 Положення [11, 370 – 384] щодо стратифікації прапорів на кораблях ВМС ЗС України призводить до того, що:

1. Державний прапор України (ст. ст. 748 – 752) посідає чільне місце. Зокрема, ст. 748 чітко окреслює засадничі вимоги в цьому питанні, а саме: «Державний Прапор України, піднятий на кораблі, визначає його державну приналежність. Державний Прапор України підіймається на кораблях Військово-Морських Сил: **перед початком бою** (виділено автором. – Авт.); у разі відвідування корабля Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України; за розпорядженням командира з'єднання кораблів на відзначення державних свят та важливих подій державного та військового значення;

а також під час перебування кораблів у територіальному морі (портах) іноземних держав – у дні національних свят цих держав. На ходу надводного корабля перед початком бою Державний Прапор України підіймається на грот-стенгю (на однощогловому кораблі – на стенгю щогли)» [11, 370]. Проте й тут спостерігається суттєва відмінність з вимогами ст. 606 радянського Корабельного Статуту, а саме: «Во время боя **и в виду неприятеля** (виділено автором. – Авт.) корабли поднимают на грот-стенгю Государственный флаг Союза Советских Социалистических Республик, а на стенгах других мачт – присвоенный кораблю Военно-морской флаг СССР» [13, 269].

2. Прапор Військово-Морських сил Збройних сил України (ст. ст. 753 – 766) втратив статус бойового прапора корабля і не піднімається на стенгзі мачти в бою, як це було прописано в радянському Корабельному Статуті разом із Державним прапором на стенгзі іншої мачти.

3. Прапори посадових осіб (ст. ст. 767 – 769): дублікат Штандарта Президента України, прапори міністра оборони України, Начальника Генерального Штабу ЗСУ, Головнокомандувача ВМС ЗСУ, Начальника Головного штабу ВМС ЗСУ за своїм статусом поступаються Державному прапору України та Прапору Військово-Морських сил Збройних сил України.

4. Четвертим за своїм статусом є Прапори суден забезпечення (ст. ст. 770 – 772), а гюйс корабля завершує цей ряд, посідаючи п'яте за значенням місце в корабельній ієрархії, після якого містяться лише вимпели корабля (ст. ст. 775 – 776) та прапори розцвічування (ст. ст. 777 – 779).

Неодноразово вже згадуваним Положенням для гюйса корабля передбачено виконання допоміжної функції визначення статусу корабля 1 чи 2 рангу в корабельній ієрархії (ст. 773), а також означення берегового салютного пункту при здійсненні салюту (ст. 774). Погодьтеся, що ця функція явно не личить сигналу, тотожному Державному прапору України [11].

Саме тому пропозиція, до якої схилилася більшість дослідників та очільників ВМС України, використати в якості гюйса Державний прапор України з нанесеним на ньому або козацьким хрестом (пропозиція І. Тенюха 2008 р. – окантовка не показана – див. рис. 12), або малиновим хрестом Збройних сил України, або Малим Гербом України (пропозиції Геральдичної палати О. Руденка – два варіанти – див. рис. 13 – 14), на думку автора, не є прийнятною з огляду на те, що Державні символи України мають сакральне значення, а Державний прапор у бою має бути піднятий на найвищому місці корабля – стенгзі його щогли [11, 370; 14].

Очевидно, зважаючи на низку вимог до Державного прапора, які мають вагоме змістовне значення насамперед у воєнний час (зокрема, застосування в бою), а також у мирний час як для достойного представництва України на міжнародній арені, так і перед українським суспільством, вищезгадані концепції гюйса є неприйнятними. Окрім того, і в практичному сенсі, щоденне використання в якості гюйса синьо-жовтих кольорів незворотно веде до їхнього



Рис. 12.



Рис. 13.



Рис. 14.

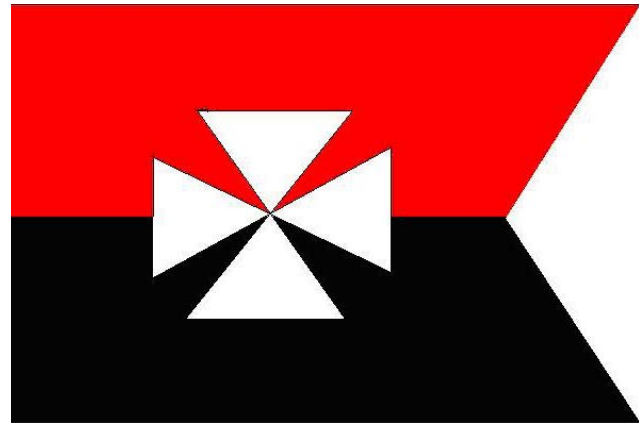


Рис. 15. Авторський проект гюйса бойових кораблів ВМС ЗС та Морської охорони України

вигорання на сонці та спотворення зображення малюнка. Більш стійкими до сонячних променів та різноманітних метеорологічних впливів є червоні та чорні кольори.

З огляду на вищенаведене та на ознаменування єдності трьох українських військових свят (Дня Українського козацтва, Дня Української повстанської армії та Дня захисника України) пропонуємо в якості гюйса на всіх бойових кораблях ВМС України, включно з кораблями Морської охорони, використовувати прямокутне полотнище з двома китицями, яке складається з однакових горизонтальних смуг – червоної та чорної (червона зверху) з білим козацьким хрестом у центрі (рис. 15).

За таких умов буде усунуте основне протиріччя щодо порядку використання Державного прапора України в морському бою у військовий час та достойного представництва на міжнародній арені й перед українським суспільством у період суспільно-значимих державних свят. Така пропозиція, що ґрунтується на військовій звитязі минулих поколінь наших українських лицарів, цілком відповідає духу і букві Указу Президента України про святкування Дня захисника України 14 жовтня – в один день з іншими, історично пов'язаними святами [15; 16].

Висновки:

1. У зв'язку з тим, що переважна більшість корабельного складу ВМС України в період російської агресії в Криму в 2014 р. не мала статусу кораблів 1 чи 2 рангу, тобто в повсякденний час не несла гюйс – Державний прапор України, на який згідно зі ст. 748 Положення покладено функцію «визначати його (корабля – Авт.) державну приналежність» і, відповідно, не несла його на своїх щоглах [11, 370]. Це стало формальним приводом до «націоналізації» бойових кораблів квазіурядом т. зв. Республіки Крим.

2. За прапором Військово-Морських сил України, позбавленим функції бойового знамена корабля, залишилася лише відомча функція. Вилучення з Положення базових вимог, що містилися в КУ ВМФ ССРСР 1986 р., зокрема в ст. 606, ст. 608 та ст. 609 **«Корабли Военно-Морского Флота СССР ни при каких обстоятельствах не спускают своего флага перед противником, предпочитая гибель сдаче врагам Советского Союза»** фактично ДЕМОРАЛІЗУВАЛИ українських моряків, а зрадникам та перекинчикам суттєво полегшили втілити в життя свої підступні задуми [11; 13, 269 – 271].

3. Розмежування функцій між Державним прапором України та запропонованим нами гюйсом з одночасним поверненням прапоріві Військово-Морських сил України статусу Бойового Знамена корабля не тільки юридично, ментально та формально унеможливить повторення «кримського казусу Беллі», а й суттєво зміцнить ланки поколінь української звитяги, які гартувалися в добу Українського Козацтва, Української повстанської армії та антитерористичної операції на сході України в єдиний непоборний міцний ланцюг!

Таким чином, практичним надбанням праці з української вексилології буде не тільки усвідомлення минулих помилок у військово-патріотичному та юридичному аспектах, що призвели до суттєвих втрат у ВМС України внаслідок російської агресії в Криму, а й, на думку автора, наукове обґрунтування стосовно усунення невідповідності в Положенні відносно статусу прапора Військово-Морських сил як Бойового Знамена корабля та бойового застосування Державного прапора України й прапора Військово-Морських сил Збройних сил України [11].

Джерела та література:

1. Д-р Роман О. Климкевич. Український військово-морський майвець. // Вісті комбатанта. – 1961. – № 4.
2. Лисяк О. Мрія Чорноморського прапора (кап. лейт. фльоти С. Шрамченко). // Свобода, Джерсі Сіті, Ч. 80 за 1958 рік.
3. Шрамченко С. Піднесення Українського прапора в Чорноморському Флоті. // За державність – Каліш. – 1930. – 124 с.; Шрамченко С. День свята Української Державної Фльоти. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – Ч. 6.
4. Битинський М. Українські військові знамена та корогви. // Вісті, Ч. 109. – С. 11 – 13; Ч. 111. – С. 92 – 94.
5. Карпов В. Проблемы становления военной символики Украины. // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (7) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни

- 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 150 с. – С. 82 – 93.
6. Гай-Нижник П. Чорноморський флот і українське державотворення 1917 – 1918 років (До історії створення Військово-Морських сил України) // Військовий музей (науково-методичний збірник). – Вип. 7. – К.: ЦМЗСУ, 2006. – С. 37 – 46.
 7. Климчак М. Українському військово-морському Прапорові – 90 років. // «Всесвіт». – Вип. № 5 – 6 за 2008 рік. – С. 192 – 196.
 8. Кравцевич-Рожнецький В. Золотий хрест над Чорним морем // Дзеркало тижня. – Вип. № 49 (373). Кравцевич В. Український державний флот. – К.: Край, 1992. – 176 с., іл.
 9. Мамчак М. Військово-морська символіка України. – Снятин: Прут Принт, 2009. – 92 с., іл.
 10. Калініченко О. Корвет. – Одеса: Астропринт, 2003. – 140 с. та 8 кольорових вклейок.
 11. Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України. – Севастополь, 2003. – 470 с.
 12. Про затвердження Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України // Наказ Міністра оборони України №-415 від 25.11.2003. – Київ, 2003. – 1 с.
 13. Корабельный Устав Военно-Морского Флота СССР. Изд. 2-е. – Москва: Военное издательство, 1986. – 448 с.
 14. Флаги Военно-Морских сил Украины. // Russian Centre of Vexillology and Heraldry last modified 21.01.2015. / Ресурс доступу: www.veillographia.ru/ukraine/flot.htm
 15. Указ Президента України «Про День захисника України» від 14 жовтня 2014 р. №-806/2014.
 16. Указ Президента України «Про відзначення у 2015 році Дня захисника України» від 23 серпня 2015 р. №-497/2015.

© **Александр КАЛИНИЧЕНКО**

ГОЛОВОТЯПСТВО, ПРЕНЕБРЕЖЕНИЕ ИЛИ ПРИЗНАКИ ПРЕДАТЕЛЬСТВА?

Парадигма использования Государственного флага Украины в качестве гюйса на боевых кораблях ее Военно-Морских сил. Про- и Contra. Международный опыт. Преимственность.

Ключевые слова: Государственный флаг, гюйс, Военно-Морские силы Украины.

© **Oleksandr KALINICHENKO**

STUPIDITY, NEGLECT OR SIGNS OF BETRAYAL?

The national flag aboard all fleets up exclusively or in battle, or on public holidays mast masts (flag mast). At the Naval Forces of Ukraine at the present stage, unlike most sea states, state flag is used as Jack that when lifting flags colorization puts State flag of Ukraine as a Jack discriminatory provision (national flag to be raised as high as possible compared to other flags).

It's no secret that the characters of any state (flag, emblem and anthem) have sacred significance for each nation and protected by law. Considerable importance is the educational aspect of the ritual of lifting the flag State and the battle flag of the ship. During the holidays the ships raised flag and a number flags colorization in a certain order. Because every flag the ship has its value and its status and, of course, National Flag status – the highest! We should not ignore the constant naval traditions that preserved human civilization.

From October 14, 2014 Ukraine celebrates four festivals are closely linked: Day of Intercession of Most Holy – protects the warrior Day of Ukrainian Cossacks, the Ukrainian Insurgent Army Day, the Day of Defender of Ukraine. Therefore this combination, in my opinion, should be embodied in the military symbolism and most representative international plan of the Armed Forces of Ukraine, which is undoubtedly its Ukrainian Navy!

We know that “creator flags” Armed Forces of Ukraine graph Karelin-Romanishin submitted a draft Jack for combat vessels of the Navy Forces of Ukraine as a blue rectangle with two tassels and golden trident of Prince Vladimir in the center. But first Jack of the Ukrainian Navy demonstrated its flagship frigate “Hetman Sahaidachny” during the international campaign “Armada Liberty” in the French port of Rouen during the celebration of the 50th anniversary of the Normandy landings (6 July 1944), was a blue rectangular flag with golden trident. As a senior captain-coach of the naval training Black Sea fisheries production association “Antarctica” (52 marine and ocean vessels) by taking a direct part in the first march ocean Ukrainian warship from 26 June to 7 August 1994.

Jack first time this was raised in November 1992 at the ship control “Slavutich”. 26 June next year, he was hoisted on Jack-rod the small landing hovercraft “Donetsk”. 31 July 1994 the same Jacks were raised on all Ukrainian combat ships during the celebration of Navy Day Ukraine. This decision was so successful that soon, with some refinements it is embodied in the Standard of the President of Ukraine and therefore disappeared from Jack-rods Ukrainian warships. Temporary alternative as Jack began to perform state flag of Ukraine second submission Navy Commander Vice Admiral Ukraine Vladymyr Bezkorovaynoho (order Cdr., Naval Forces number 424 of 08/12/1994).

Occasionally these Commanders cared naval symbols. During the period when the head of the Naval Forces of Ukraine became Igor Knyaz (21.05.2003. – June 2005), the world came a document – “Regulation on naval service in the Naval Forces of the Armed

Forces of Ukraine”, which was introduced into action Decree of the Minister of Defense of Ukraine №-415 of 25 November 2003 “In order to determine the organization of naval service, **measures to ensure high combat readiness and security of ships at sea and basing points**, duties officers (emphasis added – O.K.), organization of training, rules of service orders ship and the establishment of **military rituals sea in ships** of the Naval Forces of Ukraine”. The post of Minister of Defense of Ukraine at the time was occupied by the army general Eugene Marchuk.

The provisions of the above have been removed leading military articles contained in previous Soviet Ship's Charter Navy, namely st.608 “Naval Soviet flag raised on the ship of the Navy is the battle flag of the ship. **It symbolizes the nationality and integrity ships** sailing under them as well as the readiness of the ship to protect the state interests of the Union of Soviet Socialist Republics on the maritime borders and okeanskih. Naval flag of the USSR is a symbol of military honor, valor and glory, it serves as a reminder to every soldier a ship of his sacred duty to faithfully serve the Soviet Motherland, **to defend it bravely and skillfully, to defend against the enemy every inch of his native land, sparing his blood and life itself**”. Even greater demands put st.609, who also, by the way, removed from the Regulations: “**Ships of the Navy of the USSR under any circumstances, do not lower its flag to the enemy, the enemy surrender preferring death of the Soviet Union**”.

Analysis section 19, Part 5 of Ukrainian Regulation stratification flags on the ships Navy Ukraine leads to the fact that the State Flag of Ukraine (Articles 748 – 752) prominently. In particular st.748 clearly outlines basic requirements in this regard, namely, “**State Flag of Ukraine, raised the ship, determines its nationality. State Flag of Ukraine climbs aboard Naval Forces before the battle** (emphasis added – O.K.); if ship visiting President of Ukraine, Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Prime Minister of Ukraine; by order of the commander connections ships to mark public holidays and important events of state and military significance; and while ships in the territorial sea (ports) of foreign countries – in the national holidays of those states. In the course of surface ship combat before the State Flag of Ukraine up on the main-mast (for single-masted ship – the mast mast)”. For this matter the flag of the Naval Forces of Ukraine (st.st.753–766) **lost status of the battle flag of the ship**. Flags officials (st.st.767–769): Duplicate Standard of the President of Ukraine, flags of the Minister of Defence of Ukraine, Head of the General Staff of the Armed Forces, Chief of the Navy, Chief of the General Staff of the Navy in their inferior status of Ukraine and the State Banner Banner Military Naval Forces of Ukraine took part of the third place. The fourth is their status flags ships (st.st.770–772) and Jack ship completes this series, ranking fifth in importance place in the hierarchy of Ship after which contained only ship pennants (st.st.775–776) and flags colorization (st.st.777–779).

Repeatedly already mentioned Regulations to ship Jack provided implementation support functions determining the status of the ship (1st or 2nd rank) hierarchy in the ship under st.773 and definition of coastal salute salute made in paragraph (st.774). Agree that this function is clearly not proper signal identical state flag of Ukraine. That is why the proposal to which most researchers and inclined sheikhdoms Ukraine Navy, used as

flag State Jack Ukraine coated on or Cossack cross (offer by I. Tenykh at 2008), or crimson cross Armed Forces of Ukraine or Small Emblem of Ukraine (Chamber Heraldic Offers by Oleksa Rudenko – two options), according to the author is not acceptable in view of the fact that the state symbols of Ukraine have sacred significance and the State Flag in battle should be raised to the highest place of the ship (stenzi his mast).

Obviously, given the number of requirements to the state flag, which have substantial value especially in wartime, such as its use in battle and in peace time for worthy representation of Ukraine in the international arena and to Ukrainian society, the aforementioned concept Jack unacceptable.

In view of the above, offer as Jack all warships Naval Forces of Ukraine, including the ships of maritime security using rectangular with two tassels panel with two equal horizontal red-black stripes (red top) and white Cossack cross in the center. This proposal is consistent with the spirit and letter of the Decree of the President of Ukraine concerning the celebration of the Day of the Defender of Ukraine on October 14, one day with other historically related holidays, inherited the military courage of past generations of Ukrainian knights!

Keywords. *State flag, jack, Naval Forces of Ukraine.*

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 069.5:[925:94(597.3+597.7+597)“195/199”](477-25)

© *Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ*

МАТЕРІАЛИ УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У В'ЄТНАМІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.) У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Досліджуються матеріали фондової колекції музею та записи усних історій радянських військовослужбовців, які брали участь у бойових діях на території Північного В'єтнаму впродовж другої половини ХХ ст. Здійснюється кількісний аналіз та узагальнення зібраних матеріалів, а також систематизація музейних предметів у контексті участі їхніх власників у подіях в'єтнамської історії.

Ключові слова: *Холодна війна, війна у В'єтнамі; китайсько-в'єтнамська війна; В'єтнамська Народна Армія; група радянських військових фахівців; протиповітряна оборона; зенітно-ракетні системи; американська авіація; Тихоокеанський флот; Тонкінська затока.*

У другій половині ХХ ст. В'єтнам став театром тривалих та кровопролитних збройних конфліктів, які мали вагомий вплив на подальшу історію людства. У В'єтнамі розпочався демонтаж колоніальної системи. Згодом, країна стала черговим полем бою «Холодної війни», а результати протистояння на десятиліття вперед визначили стратегію поведінки багатьох країн світу.

Дослідження історії збройних конфліктів у В'єтнамі у другій половині ХХ ст. не втратило своєї актуальності донині, адже більшість цих протистоянь відбувалося за прямої або опосередкованої участі СРСР. Тисячі українців у складі радянських Збройних сил стали учасниками буремних подій в'єтнамської історії.

Тривалий час інформація про участь радянських військовослужбовців у війнах за межами Радянського Союзу, крім німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. замовчувалася. Як наслідок, ці сторінки історії СРСР дотепер залишаються маловідомими для пересічних громадян.

Науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні¹ розпочали збір матеріалів про учасників в'єтнамських збройних конфліктів наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Перші реліквії надійшли до Музею у 1988 р. Станом на 1 січня 2015 р. музейними співробітниками зібрано матеріали 52 учасників бойових дій. Понад 460 музейних предметів є важливим джерелом дослідження та висвітлення участі радянських громадян, зокрема українців, у збройних конфліктах у В'єтнамі у другій половині ХХ ст.

Проте матеріали, зібрані в різні роки, потребують певної систематизації, особливо з огляду на той факт, що частину предметів було зібрано тоді, коли у вільному доступі необхідної довідкової інформації не було.

Метою цієї розвідки є вивчення та систематизація наявних матеріалів з історії збройних конфліктів у В'єтнамі другої половини ХХ ст.

Ґрунтовні дослідження збройних конфліктів у В'єтнамі містяться в роботі російського історика О.В. О कोरोкова, військового та політичного діяча Б.В. Громова та американського дослідника Ф.Б. Девідсона [33; 2; 3].

Збройне протистояння у В'єтнамі почалося відразу по закінченні Другої світової війни й з невеликими перервами тривало понад 30 років.

2 вересня 1945 р. В'єтнам, який входив до колоніальних володінь Франції, оголосив про свою незалежність та створення Демократичної Республіки В'єтнам. У відповідь Франція направила в Індокитай експедиційні війська, і вже 19 грудня 1946 р. у В'єтнамі почалися бойові дії [33, 225].

Збройна боротьба точилася між Демократичною Республікою В'єтнам на чолі з прокомуністичним президентом Хо Ші Міном, під контролем якого був Північний В'єтнам, та Францією, що контролювала територію Південного В'єтнаму.

Радянський Союз офіційно не брав участі в цьому конфлікті, проте в науковій літературі трапляються згадки про участь окремих радянських громадян та використання радянської зброї [33, 228; 3, 233 – 234].

21 липня 1954 р. в Женеві між сторонами конфлікту було підписано угоду, згідно з якою бойові дії припинялися, а між Північним та Південним В'єтнамом установлювалася демаркаційна лінія вздовж 17 паралелі.

Відповідно до Женевської угоди об'єднання двох частин країни мало відбутися в 1956 р. після загальних виборів.

Однак уже в 1955 р. на півдні країни було створено Республіку В'єтнам, а її президент – Нго Дінь Дьєм відмовився від проведення виборів [33, 235].

У 1957 р. на території Південного В'єтнаму почалося повстання проти влади. 20 грудня 1960 р. був створений опозиційний до уряду Національний фронт визволення Південного В'єтнаму, який невдовзі очолив повстання, а Північний В'єтнам оголосив про всебічну підтримку повстанців.

¹ Музей перейменовано 16 липня 2015 р. У 1988 р. – Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», з 1996 р. – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Намагаючись протидіяти поширенню комуністичних режимів в Індокитаї, США надавав фінансову та військову допомогу проамериканським урядам Південного В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі.

У свою чергу Радянський Союз, розглядаючи В'єтнам як плацдарм для політичного впливу в регіоні, особливо важливого на фоні погіршення відносин із Китаєм, розгорнув масштабну підтримку Демократичної Республіки В'єтнам.

Новий конфлікт набирив обертів за активного втручання СРСР та США і, зрештою, переріс у війну 1964 – 1975 рр.

Серед перших радянських спеціалістів, які на офіційному рівні працювали у В'єтнамі, – українець із с. Олексіївка Запорізької області, у майбутньому – Герой Радянського Союзу полковник М.Ф. Карацупа.

Він розпочав службу на Далекому Сході ще в 1932 р., упродовж 30 років перебував на різних посадах у військах Тихоокеанського, Східного, Західного та Закавказького прикордонних округів. У травні 1944 р. його направили на територію Білорусії для боротьби з антирадянським рухом.

Після війни працював у Головному управлінні прикордонних військ СРСР. З 1957 р. до 1961 р. перебував у відрядженні в Північному В'єтнамі, де допомагав налагоджувати прикордонну службу [15].

Детальної інформації про його роботу у В'єтнамі не виявлено, проте варто зазначити, що Микита Карацупа славився як досвідчений слідопит. Він міг чітко визначити, хто, коли і в якому напрямку пройшов. Крім того, відомий прикордонник був фахівцем у питаннях боротьби з нелегальними перевезеннями через кордон.

Невдовзі після його прибуття до Північного В'єтнаму там починає функціонувати «стежка Хо Ші Міна» – розгалужена мережа лісових доріг через територію Лаосу, якими з Північного до Південного В'єтнаму переправлялася зброя та бійці для опозиційних сил. Упродовж тривалого часу «стежка Хо Ші Міна» давала можливість забезпечувати Національний фронт визволення Південного В'єтнаму ресурсами для боротьби, що зрештою відіграло ключову роль у перебігу бойових дій в країні.

Примітно, що прославлений прикордонник М.Ф. Карацупа був удостоєний звання Героя Радянського Союзу в 1965 р., вже після повернення із В'єтнаму.

З огляду на стратегічне розташування Лаосу, країну часто називають другим фронтом війни в Індокитаї [7, 351]. Саме з Лаосом пов'язане ускладнення військово-політичної ситуації в регіоні на початку 60-х рр. ХХ ст. Причиною загострення стала громадянська війна в цій країні в 1960 – 1963 рр.

Літом 1960 р. на чолі уряду Лаосу вп'яте з 1951 р. став прем'єр-міністр Суванна Фума, який спирався на підтримку Радянського Союзу та Північного В'єтнаму.

На противагу діючому уряду у вересні 1960 р. на півдні Лаосу за підтримки США був створений Революційний комітет та ще один уряд на чолі з принцом Бун Умом. США, прагнучи припинити забезпечення партизанів Південного

В'єтнаму, надали військову підтримку уряду Бун Ума в боротьбі за владу. Уже наприкінці 1960 р. в Лаосі спалахнули бойові дії.

У грудні 1960 р. в СРСР ухвалили рішення розмістити в Північному В'єтнамі підрозділи військово-транспортної авіації для постачання на територію Лаосу радянської зброї та в'єтнамських бійців.

У січні 1961 р. у В'єтнамі були направлені 8 екіпажів 136-ї ескадрильї 100-го військово-транспортного авіаполку 3-ї військово-транспортної авіадивізії [32, 12; 33, 447]. Серед прибулих до В'єтнаму був киянин майор В.І. Новіков – старший перекладач авіагрупи.

Валентин Новіков згадував, що радянські пілоти упродовж шести місяців щодня здійснювали 1 – 2 бойові вильоти, доставляючи на територію Лаосу стрілецьке та артилерійське озброєння, спорядження, пальне, продовольство тощо. Вантажі доставляли в столицю Лаосу – В'єт'ян, а пізніше – в район під назвою «Долина Глечиків» – на кордоні з В'єтнамом, де у січні 1961 р. відбулися масштабні бої [24].

За участь у забезпеченні лаосько-в'єтнамських військ уряд Лаосу нагородив В.І. Новікова знаком «За визволення Долини Глечиків» [35]. Ця рідкісна в Україні відзнака презентується в тематично-реліквійній експозиції «На чужих війнах», розміщеній на території Меморіалу.

З 1961 р. до 1964 р. у В'єтнамі виконували польоти екіпажі 319-го окремого вертолітного полку 11-ї окремої армії протиповітряної оборони [1, 24].

У 1961 р. разом із першими підрозділами авіаполку у В'єтнамі прибув українець ефрейтор О.Р. Марчук – старший автомеханік. Постійним місцем дислокації частини було с. Чернігівка Приморського краю Далекосхідного військового округу, і транспортні гелікоптери Мі-4 до В'єтнаму переправлялися «своїм ходом». У спогадах Олександр Марчук розповідав про надзвичайно виснажливий 36-годинний переліт через територію Китаю [22].

У В'єтнамі О.Р. Марчук відповідав за підготовку техніки до вильоту, обстежував технічний стан.

Для польотів у Лаос на радянські гелікоптери наносили розпізнавальні знаки ДРВ, але пілотували машини радянські екіпажі. Посадки на територію Лаосу, як правило, не було, доставка вантажів і десантування людей проводилися в повітрі, на означені багаттями майданчики.

Радянські авіатори виконували польоти й на територію Південного В'єтнаму [32, 12]. У період з 1961 р. до 1965 р. Радянський Союз як безповоротну допомогу передав партизанам «Народного фронту визволення Південного В'єтнаму» 130 гармат та мінометів, 1,4 тис. кулеметів, 54,5 тис. одиниць стрілецької зброї та боєприпасів до них (здебільшого це була трофейна німецька зброя) [33, 241].

З початком повномасштабних бойових дій у В'єтнамі, з 1965 р., зростає чисельність радянських військовослужбовців. Точкою відліку бойових дій на території Північного В'єтнаму став так званий «Тонкінський інцидент» 2 – 5 серпня 1964 р.

За версією, озвученою США, ракетні катери Демократичної Республіки В'єтнам обстріляли американський есмінець «Меддокс» у Тонкінській затоці. Ця подія стала приводом для того, щоб США розпочати авіаційні бомбардування Північного В'єтнаму [33, 242 – 243].

У квітні 1965 р. в Москві між урядами СРСР та ДРВ була досягнута домовленість про збройну допомогу Північному В'єтнаму.

Першочергове завдання уряд Радянського Союзу вбачав у створенні системи протиповітряної оборони Північного В'єтнаму.

Для навчання та підготовки В'єтнамської народної армії до бойових дій, Постановою Ради Міністрів СРСР від 6 липня 1965 р. було створено Групу радянських військових фахівців у Демократичній Республіці В'єтнам [33, 247 – 248]. До складу Групи входили військові радники, льотно-технічний склад, військові моряки та медики, проте найбільшою за чисельністю була група військовослужбовців зенітно-ракетних підрозділів СРСР [6, 364].

Навчати в'єтнамських зенітників планували впродовж трьох місяців, проте обстановка в країні внесла свої корективи. У зв'язку з підготовкою американців до масштабних бомбардувань Північного В'єтнаму, навчання довелося згорнути й завершувати підготовку уже в бойових умовах за принципом «роби, як я». Теоретичний матеріал викладали в джунглях, у перервах між відбиттям нальотів американської авіації. Зовсім мало в'єтнамських зенітників знало російську мову, тому навчання відбувалося через перекладачів і значною мірою залежало від професійного рівня останніх.

У перші роки в'єтнамської війни, зокрема в 1965 – 1966 рр., за пультами наведення зенітно-ракетних систем сиділи радянські фахівці, за кожним із яких другим номером був закріплений в'єтнамський «курсант» [33, 249].

Одним із перших у липні 1965 р. до В'єтнаму прибув харків'янин сержант М.М. Колесник – командир пускової установки, заступник командира взводу, згодом старший сержант, командир взводу стартової батареї 61-го зенітно-ракетного дивізіону 236-го зенітно-ракетного полку ВНА [17].

На початку серпня 1965 р. 236-й зенітно-ракетний полк першим у В'єтнамській народній армії заступив на бойове чергування для охорони повітряного простору над Ханоем [33, 248].

Бойове хрещення М.М. Колесник отримав 10 серпня 1965 р. під час нальоту американських бомбардувальників. Ракетою, випущеною з його пускової установки, був збитий американський літак. Наступного дня, влаштувавши засідку на новій позиції, ближче на південь, полк збив ще 4 літаки [31, 177].

Упродовж перших 7 місяців бойового чергування бійці 236-го ЗРК ВНА, а фактично радянські військові, збили 60 американських літаків [2, 42]. На особистому рахунку М.М. Колесника було 4 з них. У 1965 р. за бойові дії у В'єтнамі був удостоєний ордена Червоного Прапора та в'єтнамської медалі «Дружби» [17].

Упродовж 1965 – 1966 рр., в'єтнамські зенітники замінювали радянських фахівців, проте останні залишалися при бойових підрозділах як куратори та радники.

З вересня 1969 р. до липня 1970 р. у складі 6-го ЗРП В'єтнамської народної армії служив українець капітан І.Р. Куций – командир кабіни управління ЗРК. Його полк охороняв повітряний простір над портовим містом Хайфон [18].

Іван Куций згадував, що радянські військовослужбовці працювали в надзвичайно складних умовах. Жили в джунглях, температура повітря влітку сягала позначки +38...+40 С⁰, вологість повітря – 90 %, найхолоднішим місяцем був січень, коли температура становила + 10 С⁰, але через високу вологість було дуже холодно. Спати доводилося в землянках на розкладачках [18].

Також у В'єтнамі залишалася складною епідеміологічна ситуація, спалахи гепатиту, холери, віспи були регулярними. Ті, хто відбував до В'єтнаму, зазвичай проходили численні вакцинації від інфекційних захворювань. У фондовій колекції музею зберігається міжнародне свідоцтво І.Р. Куцого про вакцинацію від віспи, зроблену перед відправкою у В'єтнам [36].

Із лютого до грудня 1972 р. радником командира 274-го зенітно-ракетного полку ВНА служив полковник В.П. Ковальський.

До його обов'язків входив контроль за технічним станом зенітно-ракетного озброєння полку. За час служби В.П. Ковальського у В'єтнамі 274-й зенітно-ракетний полк збив 28 американських літаків, зокрема 5 бомбардувальників Б-52 [16].

У грудні 1972 р. В.П. Ковальський перебував у зоні проведення американською авіацією операції «Linebacker-2», яка була наймасштабнішим із часів Другої світової війни бомбардуванням [33, 265, 3, 703 – 704]. Упродовж 12 днів, з 18 до 29 грудня 1972 р., американська авіація скинула понад 15 000 тонн бомб на Північний В'єтнам, насамперед на міста Ханой та Хайфон.

У тематично-реліквійній експозиції Меморіалу представлені електронна плата зі збитого в провінції Вінь Лінь американського літака, фрагмент кулькової авіаційної бомби «Ананас» та фотографії одного з районів В'єтнаму, зруйнованого бомбардуваннями [37 – 39]. Усе це привіз із В'єтнаму в Радянський Союз В.П. Ковальський.

СРСР відіграв провідну роль у створенні авіаційних підрозділів Північного В'єтнаму. Ще в лютому 1964 р. у Ханой із СРСР прибули перші реактивні літаки – 36 винищувачів МіГ-17 та навчально-тренувальних МіГ-15. Із квітня 1966 р. у Північний В'єтнам почали надходити радянські МіГ-21. Зразки літаків МіГ-17 та МіГ-21 експонуються на виставці бойової техніки та озброєння на території Меморіалу [40; 41].

Разом із новими літаками у В'єтнам направлялися радянські льотчики та авіатехніки. Дехто з них уже мав досвід повітряних боїв з американською авіацією в попередніх збройних конфліктах.

З жовтня 1970 р. до жовтня 1971 р. на цій посаді перебував Герой Радянського Союзу, учасник Другої світової та Корейської війн генерал-майор М.В. Сутягін [28].

До лав Червоної армії пішов добровольцем ще в березні 1941 р. Проходив службу на Далекому Сході. У серпні – вересні 1945 р. брав участь у боях з Японією, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки [42].

По-справжньому М.В. Сутягін проявив себе як льотчик-винищувач під час війни в Кореї.

Упродовж 11 місяців «спецвідрядження» капітан М.В. Сутягін збив у Корейському небі 21 американський літак і став одним із найрезультативніших асів радянської реактивної авіації [63].

За час перебування М.В. Сутягіна в Кореї, з 28 березня 1951 р. до 1 березня 1952 р., командування двічі представляло його до звання Героя Радянського Союзу, а також до нагородження орденом Леніна та двічі до нагородження орденом Червоного Прапора. Однак у Радянському Союзі обмежилися лише присвоєнням льотчикові звання Героя Радянського Союзу [42 – 47].

За «освоєння нової складної бойової техніки» під час спецвідрядження у В'єтнамі М.В. Сутягін був нагороджений орденом Червоної Зірки [42]. Після виходу в запас росіянин М.В. Сутягін оселився у м. Києві.

Упродовж 1965 – 1966 рр. на посаді начальника групи технічної експлуатації та ремонту літаків при ВПС В'єтнамської народної армії перебував капітан О.І. Бунтов [10]. Офіцер навчав в'єтнамських авіатехніків ремонтувати та обслуговувати літаки МіГ-21, здійснювати заміну двигунів та різних авіаційних систем.

За внесок у становлення в'єтнамської армії Олександр Бунтов був нагороджений в'єтнамською медаллю «Дружби», яка експонується в тематично-реліквійній експозиції Музею [48]. Ця медаль була заснована 20 червня 1960 р. для нагородження зарубіжних спеціалістів, які надавали військову допомогу Демократичній Республіці В'єтнам.

З 7 жовтня 1967 р. до 7 вересня 1968 р. проходив службу у В'єтнамі старший лейтенант М.І. Башуров – начальник групи обслуговування літаків, двигунів та засобів рятування. Ремонтна база була розміщена на аеродромі Нойбай біля Ханоя. Упродовж 11 місяців служби М.І. Башурова американці бомбардували аеродром 16 разів, однак це не стало перешкодою для лейтенанта та його колег професійно виконувати свої обов'язки [9].

В'єтнамці визнавали важливість роботи, яку виконували радянські фахівці. У саморобному бойовому листку-«привітанні» М.І. Башурову від в'єтнамців зазначено: «150 разів у в'єтнамське небо піднімалися наші літаки, які перед польотом перевірів Микола Іванович. Завдяки детальному огляду він двічі не дозволив виліт літаків із дефектами, що загрожували безпеці польоту» [49].

А на згадку про В'єтнам Микола Башуров привіз гребінець, зроблений із обшивки американського літака [50]. Цей незвичний «сувенір» також експонується у Музеї.

Успішною боротьбою з американською авіацією система ППО Північного В'єтнаму значною мірою завдячувала розвідці радянського Тихоокеанського флоту.

Розвідку проводили судна, що входили до складу 169-го окремого дивізіону особливого призначення Тихоокеанського флоту. Це були переобладнані середні та малі риболовецькі траулери, «нашпиговані» радіоелектронною апаратурою.

До складу екіпажів цих човнів були введені військові розвідники 19-го окремого морського радіотехнічного загону Тихоокеанського флоту. Група з 20 осіб проводила радіотехнічну розвідку та здійснювала радіоперехоплення майже всіх видів зв'язку.

У період із квітня 1964 р. до грудня 1974 р. 17 розвідувальних суден Тихоокеанського флоту, замаскованих під гідрографічні човни, здійснили 94 виходи в район Південно-Китайського моря, кожний з яких тривав упродовж 3 – 4 місяців.

Екіпажі розвідувальних суден проводили спостереження за американськими авіаносцями, здійснювали радіоперехоплення та передавали дані командуванню В'єтнамської народної армії про вильоти американської авіації на бомбардування [4].

На одному з таких човнів, малому розвідувальних човнів «Протрактор» із січня до квітня 1967 р. проходив службу донеччанин старшина 2 статті О.Є. Рапонов. У колекції Музею знаходяться фотографії сумнозвісного американського есмінця «Меддокс», зроблені Олександром Рапоновим під час бойового чергування у Тонкінській затоці, та саморобний календар, у якому він відмічав дні служби на флоті [25].

Екіпажі розвідувальних човнів, замаскованих під цивільні судна, наражалися на серйозну небезпеку. СРСР офіційно не брав участі в бойових діях у В'єтнамі, і кораблі, що несли чергування у Тонкінській затоці, не оснащувалися зброєю. Єдиним захистом для таких кораблів у зоні бойових дій був великий радянський прапор, намальований на палубі човна. Такий прапор був добре помітний американським пілотам.

Через засекреченість дій СРСР у В'єтнамі моряки 169-го окремого дивізіону кораблів особливого призначення навіть після розпаду Радянського Союзу тривалий час не могли довести своєї участі у В'єтнамській війні й не мали права на статус учасника бойових дій. Олександр Рапонов витратив на це близько 10 років.

Радянський Союз забезпечував Північний В'єтнам майже всіма видами озброєння, зокрема Демократична Республіка В'єтнам отримала понад 2 тис. одиниць радянських танків [33, 255].

Постачати танки у В'єтнам СРСР почав ще в 1959 р. Восени того ж року був створений 202-й танковий полк ВНА, на озброєнні якого стояли танки Т-34. Цей легендарний танк в'єтнамці використовували до останнього дня війни.

З 1966 р. Радянський Союз постачав до В'єтнаму танки Т-54, Т-55 та ПТ-76 (легкий плаваючий танк). Останній найкраще підходив для природних умов В'єтнаму. Здатність форсувати водні перешкоди та відносно низький тиск на ґрунт робили його зручним для використання у в'єтнамських джунглях [5].

Зразки танків Т-34, Т-54, Т-55, ПТ-76 експонуються на виставці бойової техніки та озброєння на території музею [51 – 54].

Щоб навчити в'єтнамців обслуговувати та ремонтувати бронетехніку, до складу Групи радянських фахівців у В'єтнамі ввійшли танкісти.

Упродовж 1966 – 1967 рр. у В'єтнамі служив підполковник М.Т. Лякішев – інженер бронетанкових військ, радник командира 202-го танкового полку ВНА [20]. Бойовий шлях М.Т. Лякішева розпочався ще в роки Другої світової війни. З 1943 р. воював у складі Брянського (пізніше – 1-го та 2-го Українських фронтів). Брав участь у битві на Курській дузі, форсуванні Дніпра та в Корсунь-Шевченківській операції.

Наприкінці Другої світової війни він пройшов навчання в Харківському танко-технічному училищі, по закінченні якого служив у танкових частинах. У В'єтнамі М.Т. Лякішев навчав місцевих механіків доглядати та ремонтувати танкову техніку [20].

Важкі кліматичні та санітарно-епідеміологічні умови В'єтнаму вимагали присутності лікарів. У зв'язку з цим у Радянському Союзі вирішили ввести до складу кожного військового підрозділу лікаря, а також направити у В'єтнам групу лікарів-консультантів із числа провідних фахівців військових госпіталів СРСР [33, 252].

Упродовж 1969 – 1970 рр. у В'єтнамі служив військовий лікар із Полтавщини майор В.М. Ілляшенко – начальник медчастини штабу Групи радянських військ у В'єтнамі. Він лікував радянських військовослужбовців, а також надавав допомогу бійцям В'єтнамської народної армії та місцевому населенню. В.М. Ілляшенку доводилося неодноразово виїжджати в зону активних бойових дій для надання медичної допомоги [14].

Рідні та близькі тих, хто служив у В'єтнамі, навіть не здогадувалися, на яку небезпеку наражалися їхні сини, чоловіки та батьки. Через засекреченість дій Радянського союзу у В'єтнамі листи на Батьківщину надходили досить скупі, без подробиць, переважно це були привітання зі святами, найчастіше з Новим роком.

В експозиції розміщений лист із новорічним привітанням, відправлений В.М. Ілляшенком з м. Ханой своїй родині: «...Вітаю Вас з Новим 1970 роком. Бажаю вам щастя у цьому році стільки днів, скільки днів у цьому календарі. Ваш Володя і тато. Ханой» [55].

Схожий лист надіслав із В'єтнаму своїй родині Є.А. Винокуров: «...Вітаю Вас з Новим 1969 роком. Андрійко, бажаю відмінних успіхів у навчанні і поведінці і щоб був здоровий. Женя, тобі бажаю здоров'я та успіхів у праці, терпіння і стійкості. До зустрічі у цьому році. Міцно цілую Вас. Ваш Євгеній. Ханой» [56].

Євген Винокуров двічі перебував у відрядженні у В'єтнамі. Вперше – з травня 1968 р. до травня 1969 р. – підполковник, старший офіцер Групи радянських військових фахівців. До його обов'язків входили: узагальнення стратегії і тактики бойових дій американців та виявлення нових методів завдання бомбових ударів авіацією. Підполковник згадував, що його робочий день починався о 6:30 із заслуховування звітів командирів в'єтнамських з'єднань, за результатами яких виявляли сильні та слабкі сторони радянської військової техніки, що перебувала на озброєнні В'єтнамської народної армії [12].

Удруге Є.А. Винокуров перебував у В'єтнамі впродовж 1977 – 1979 рр. у чині полковника, обіймаючи посаду помічника начальника штабу Групи радянських військових фахівців. Під час другого відрядження його завданням було навчати в'єтнамських військовослужбовців.

В експозиції також преставлені солом'яний в'єтнамський капелюх «Non la» та колекція поштових карток з мальовничими краєвидами В'єтнаму, привезені Є. А. Винокуром на згадку про В'єтнам [57, 58].

Крім підготовки в'єтнамської армії, Група радянських військових фахівців у В'єтнамі створила своєрідний аналітико-науковий центр, працівники якого вивчали тактику бойових дій збройних сил США та збирали зразки трофейної військової техніки. До Радянського Союзу відправляли звіти, технічну документацію та елементи озброєння США.

Такі завдання у В'єтнамі виконував полковник С.О. Варюхін, який із вересня 1972 р. до жовтня 1973 р. обіймав посаду начальника оперативного відділу Групи радянських фахівців [11]. Перебуваючи в столиці Північного В'єтнаму, у грудні 1972 р. він збирав інформацію про тактику та озброєння американських бомбардувальників під час операції «Linebacker-2». С.О. Варюхіну неодноразово доводилося виїжджати у фронтову смугу на місця падіння збитих літаків. У фондівій колекції музею зберігаються фотографії С.О. Варюхіна, зроблені на місці падіння збитих американських літаків [59 – 61].

Одночасно зі збором інформації радянські фахівці в бойових умовах розробляли та випробовували нові методи протидії американській зброї.

Киянин майор В.О. Мальований у 1971 – 1972 рр. працював у В'єтнамі у відділі радіотехнічних військ при Головному військовому раднику в'єтнамської армії [21].

Перебуваючи у В'єтнамі, розробив систему створення радіоперешкод для американських протирадіолокаційних ракет AGM-45 «Shrike» (Шрайк), у зв'язку з чим їхня точність значно знизилася.

Схожі завдання у В'єтнамі виконував майор А.Л. Суліковський. У 1971 – 1973 рр. радник при головному інженерові радіотехнічних військ

ППО ВПС армії Північного В'єтнаму [27]. Розробляв засоби ведення боротьби з американськими літаками та ракетами за допомогою радіоперешкод, за що в 1972 р. був нагороджений орденом Леніна. На згадку про В'єтнам А.Л. Суліковський привіз додому кілька електронних деталей від американських літаків [62 – 63].

Одночасно радянські фахівці працювали над удосконаленням систем зенітно-ракетних комплексів (ЗРК). У 1967 р. для отримання більш достовірної інформації та аналізу стрільб на місці до В'єтнаму були направлені працівники випробувального полігону «Капустин Яр» Астраханської області [33, 260].

Полковник В.Ф. Железняк 19 років служив інженером-випробувачем на цьому полігоні. Як фахівець з бойового застосування ЗРК він був включений до складу групи.

У В'єтнамі був куратором чотирьох зенітно-ракетних полків, до складу яких входило 20 зенітно-ракетних дивізіонів. В.Ф. Железняку доводилося постійно виїжджати на місця дислокації зенітно-ракетних комплексів, проводити консультації, спілкуватися з військовими.

Повернувшись на Батьківщину, застосовував досвід, отриманий у В'єтнамі, для вдосконалення зенітно-ракетних систем. За комплекс робіт, пов'язаних із збільшенням строку експлуатації спеціальної техніки, В.Ф. Железняк у 1976 р. був удостоєний звання лауреата Державної премії СРСР [13].

15 січня 1973 р. США припинили бойові дії проти Північного В'єтнаму, а до 29 березня цього ж року американські війська повністю вийшли з території Південного В'єтнаму.

На початку березня 1975 р. В'єтнамська народна армія розпочала масштабний наступ проти урядових військ В'єтнамської Республіки і впродовж 2 місяців заволоділа більшою частиною території Південного В'єтнаму. В'єтнамська війна закінчилася 30 квітня 1975 р. взяттям В'єтнамською народною армією м. Сайгон.

За даними Головного оперативного управління Генерального штабу ЗС СРСР, лише за період із липня 1965 р. до грудня 1974 р. у В'єтнамі у якості військових спеціалістів перебували 6 359 радянських генералів і офіцерів та понад 4 500 солдатів і сержантів строкової служби [8].

Радянські військовослужбовці у В'єтнамі брали участь і в інших збройних конфліктах, що точилися в регіоні. Спеціалісти з СРСР були задіяні під час китайсько-в'єтнамської війни (із 17 лютого до 16 березня 1979 р.).

Підполковник В.О. Тюленев заступник командира 136-го артилерійського полку 180-го мотострілецького полку Одеського ВО з березня 1979 р. перебував у В'єтнамі на посаді радника начальника артилерії ВНА. До його обов'язків входила підготовка старшого офіцерського складу в'єтнамських артилерійських підрозділів до бойових дій [29].

У 1979 р. у В'єтнамі служив підполковник В.П. Слепухін – командир окремого ремонтно-відновлювального батальйону, який займався ремонтом

бронетанкової, автомобільної техніки та озброєння, що використовували в боях [26].

Як фахівець з ремонту танкового озброєння у 1979 р. до В'єтнаму відбув майор М.Г. Леонов. Працював у м. Віньєн на півночі В'єтнаму, готував танкові екіпажі, займався облаштуванням позицій вздовж кордону з Китаєм, допомагав готувати укриття і проводити маскування. Повернувшись із В'єтнаму, М.Г. Леонов у 1983 – 1985 рр. як фахівець із ремонту ракетно-артилерійського озброєння проходив службу в Анголі [19].

Загалом, з 1961 р. до 1979 р., за період участі радянських військовослужбовців у бойових діях у В'єтнамі, безповоротні втрати СРСР склали 16 осіб [34, 555]. Відомо, що двоє із їх числа з України: капітан Ю.М. Поярков – льотчик-інструктор винищувального полку ВНА, був збитий у повітряному бою 30 квітня 1971 р. та льотчик капітан В.П. Зінченко – учасник китайсько-в'єтнамської війни, загинув у бою 15 березня 1979 р. [6, 368]. Обидва загиблих були родом із м. Запоріжжя.

Радянські військовослужбовці були присутні у В'єтнамі після закінчення бойових дій.

Упродовж 1982 – 1984 рр. на посаді радника заступника начальника штабу В'єтнамської народної армії перебував генерал-майор Д.Г. Царапкін – досвідчений офіцер, учасник Другої світової війни. У складі 1-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту визволяв територію України, брав участь у Житомирсько-Бердичівській, Проскурівсько-Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській та інших операціях. Учасник подій в Угорщині 1956 р. та Чехословаччині 1968 р. [30]. У фондах Музею зберігаються захисний шолом, привезений із В'єтнаму, та грамота до ордена За хоробрість I ст. Д.Г. Царапкіна [64 – 65].

Таким орденом був нагороджений і полковник В.В. Морякін, який упродовж 1985 – 1988 рр. був радником заступника командувача ППО Соціалістичної Республіки В'єтнам [23]. Ця нагорода також експонується в тематично-реліквійній експозиції музею [66].

Зібрані науковцями музею матеріали, що висвітлюють збройні конфлікти у В'єтнамі в другій половині ХХ ст., охоплюють період з 1957 р. до 1988 р. і дають можливість репрезентувати участь радянських військовослужбовців, зокрема й українців, у збройному конфлікті в Лаосі (січень 1960 р. – грудень 1963 р.), війні у В'єтнамі (2 серпня 1964 р. – 30 квітня 1975 р.) та китайсько-в'єтнамській війні (17 лютого – 16 березня 1979 р.)

У фондах музею зберігаються матеріали 20 українців, у тому числі трьох етнічних росіян, народжених в Україні, та 32 росіян, із яких 28 після закінчення служби залишилися жити в Україні.

Найбільшу групу предметів колекції, понад 170 одиниць, становлять фотографії, які ілюструють присутність радянських військовослужбовців у В'єтнамі у період із 1961 р. до 1984 р.

У фондах музею зберігається 128 одиниць документів, у тому числі нагородні документи до в'єтнамських орденів та медалей, грамоти, вітальні листи, листи до

рідних тощо. Дослідницький інтерес також представляє колекція в'єтнамських орденів, медалей та пам'ятних знаків, понад 20 одиниць. Понад 100 одиниць різноманітних сувенірів, пам'ятних речей, предметів образотворчого мистецтва та колекціонування дають уявлення про культуру, історію та реалії воєнного життя у В'єтнамі у другій половині ХХ ст.

Джерела та література:

1. Бысенков И. Мужество: Он учил летать вертолётны // Братишка. 2005. – № 7. – С. 15–26.
2. Войны и вооруженные конфликты второй половины XX века / Под ред. Б.В. Громова. М., 2003. – 248 с.
3. Дэвидсон Филипп Б. Война во Вьетнаме (1945 – 1975). – М., 2002. – 816с., илл.
4. Електронний ресурс: http://artofwar.ru/k/kolesnik_n_n/text_0370.shtml
5. Електронний ресурс: <http://www.tankmuseum.ru/vietnam-tanki-i-tury-iz-moskvy-francii>
6. Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом / Ред.: І.О. Герасимов. – К., 2003. – 624 с.
7. Ильинский М.М. Индокитай. Пепел четырех войн (1939 – 1979 гг.). – М., 2000. – 512 с.
8. Куминов И.Я. Советская военно-техническая помощь Вьетнаму в годы войны // Война во Вьетнаме: Взгляд сквозь годы... Материалы научно-практической конференции «Советско-вьетнамское военное и экономическое сотрудничество в годы агрессии США против ДРВ (1963 – 1973 гг.)» М.: Межрегиональная общественная организация ветеранов войны во Вьетнаме, 2000 – С. 39 – 45.
9. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Далі – НМІУДСВ). – Генеральний каталог. – Довідкова картка Башурова М.І.
10. Там само. – Довідкова картка Бунтова О.І.
11. Там само. – Довідкова картка Варюхіна С.О.
12. Там само. – Довідкова картка Винокурова Є.А.
13. Там само. – Довідкова картка Железняк В.Ф.
14. Там само. – Довідкова картка Ілляшенка М.Т.
15. Там само. – Довідкова картка Карацуни М.Ф.
16. Там само. – Довідкова картка Ковальського В.П.
17. Там само. – Довідкова картка Колесника М.М.
18. Там само. – Довідкова картка Куцого І.Р.
19. Там само. – Довідкова картка Леонова М.Г.
20. Там само. – Довідкова картка Лякішева М.Т.
21. Там само. – Довідкова картка Мальованого В.О.
22. Там само. – Довідкова картка Марчука О.Р.
23. Там само. – Довідкова картка Морякіна В.В.
24. Там само. – Довідкова картка Новікова В.І.
25. Там само. – Довідкова картка Рапонова О.Є.
26. Там само. – Довідкова картка Слепухіна В.П.
27. Там само. – Довідкова картка Суліковського А.Л.
28. Там само. – Довідкова картка Сутягіна М.В.
29. Там само. – Довідкова картка Тюленєва В.О.
30. Там само. – Довідкова картка Царапкіна Д.Г.
31. Незабываемый Вьетнам / Ред. Н.Н. Колесник, В.В. Скоряк. – Екатеринбург, 2009. – 368 с.

32. *Никольский М. 12-я Мгинская Краснознаменная военно-транспортная авиационная дивизия // Авиация и космонавтика: вчера, сегодня, завтра. – 2005. – №11. – С. 1–15.*
33. *Окороков А.В. Сверхсекретные войны СССР: первая полная энциклопедия. – М., 2010. – 736 с.*
34. *Россия и СССР в войнах XX века: Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев. – М., 2010. – 624 с.*
35. *Фонди НМІУДСВ. – КН-258043. – НН-13826.*
36. *Там само. – КН-253954. – Д-60065.*
37. *Там само. – КН-233548. – РМ-1642.*
38. *Там само. – КН-233549. – ЗТ-1501.*
39. *Там само. – КН-233537/1 б. – Ф-30851/1 б.*
40. *Там само. – КН.-334. – ЗТ-57.*
41. *Там само. – КН-333. – ЗТ-56.*
42. *Там само. – КН-238211. – Д-48465.*
43. *Там само. – КН-238229. – Д-48483.*
44. *Там само. – КН-238230. – Д-48484.*
45. *Там само. – КН-238231. – Д-48485.*
46. *Там само. – КН-238233. – Д-48487.*
47. *Там само. – КН-238234. – Д-48488.*
48. *Там само. – КН-201418. – НН-12385.*
49. *Там само. – КН-195655. – Д-29170.*
50. *Там само. – КН-195656. – РМ-1241.*
51. *Там само. – КН-17. – ЗТ-13.*
52. *Там само. – КН-206354. – ЗТ-1331.*
53. *Там само. – ОФ-233.*
54. *Там само. – КН-206357. – ЗТ-1334.*
55. *Там само. – КН-188677. – Д-27408.*
56. *Там само. – КН-257355. – Д-62084.*
57. *Там само. – КН-257354. – РР-2366.*
58. *Там само. – КН-257359. – Філ-2384; КН-257371. – Філ-2396.*
59. *Там само. – КН-224197. – Ф-29983.*
60. *Там само. – КН-224201. – Ф-29987.*
61. *Там само. – КН-224203. – Ф-29989.*
62. *Там само. – КН-197683. – РР-1906; КН-197684. – РР-1907.*
63. *Там само. – КН-238214. – Д-48468.*
64. *Там само. – КН-189943. – РТ-2540.*
65. *Там само. – КН-189942. – Д-27637.*
66. *Там само. – КН-190631. – НН-11834.*

© **Богдан ГАЛЬЧИНСКИЙ**

**МАТЕРИАЛЫ УЧАСТНИКОВ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ
ВО ВЬЕТНАМЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX В.)
В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ**

Исследуются материалы фондовой коллекции музея и записи устных историй участников вооруженных конфликтов во Вьетнаме во второй половине XX в. Осуществляется количественный анализ и обобщение собранных материалов, а также систематизация музейных предметов в контексте участия их владельцев в событиях вьетнамской истории.

Ключевые слова: Холодная война, война во Вьетнаме, китайско-вьетнамская война, Вьетнамская Народная Армия, группа советских военных специалистов, противовоздушная оборона, зенитно-ракетные системы, американская авиация, Тихоокеанский флот, Тонкинский залив.

© **Bohdan HALCHYNSKYI**

**MATERIALS OF THE PARTICIPANTS IN ARMED CONFLICTS
IN VIETNAM (THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY)
IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE
HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR**

Investigated materials of collections of the Museum collection and recorded oral history of Soviet troops who took part in the fighting on the territory of North Vietnam during the second half of the XX century.

Performed quantitative analysis of photographs, documents, awards and memorabilia, including fragments of American arms, kept as souvenirs by the participants of the fighting in Vietnam.

Produced the systematization of museum objects in the context of the participation of their owners in the events of the cold war, in particular, training and providing the army of North Vietnam with the aim of creating a zone of influence on the territory of the Indochinese Peninsula and the subsequent confrontation between the United States and China.

Keywords: Cold war, the Vietnam war, the Sino-Vietnamese war, Vietnamese people's army, a group of Soviet military specialists, air defence, anti-aircraft missile system, the American air force, Pacific fleet, Gulf of Tonkin.

УДК [069.5:099(430)=112.2“1939”](477-25)

© Златко ЗЛАТАНОВ

КНИЖКИ-МІНІАТЮРИ «DES FÜHRERS KAMPF IM OSTEN» (ІЗ ЦИКЛУ «ШТРИХИ ДО ЕКСПОЗИЦІЇ»)

Проаналізовано колекцію книжок-мініатюр «Des Führers Kampf im Osten» з фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, присвячену розв'язанню Другої світової війни, бойовим діям на території Польщі у вересні 1939 р.

Ключові слова: книжки-мініатюри, пропаганда, фюрер, Польська кампанія Вермахту 1939 р., фондозбірня.

В експозиції 10-го залу Меморіального комплексу представлена повна колекція п'яти книжок-мініатюр під назвою «Des Führers Kampf im Osten» («Боротьба фюрера на Сході»). Цю друковану продукцію можна розглядати як цінне історичне джерело, чудовий наочний зразок нацистської пропаганди часів Другої світової війни. Вагомості серії додає те, що вона присвячена розв'язанню та початку Польської кампанії Вермахту 1939 р.

Це лише одна із серій подібних книжок-мініатюр, що випускалися впродовж війни в нацистській Німеччині. Відомі й інші серії, зокрема «Des Führers Kampf in Belgien» («Боротьба фюрера у Бельгії»), «Des Führers Kampf in Holland» («Боротьба фюрера в Голландії»), «Des Führers Kampf in Frankreich» («Боротьба фюрера у Франції»), «Des Führers Kampf in Norwegen» («Боротьба фюрера в Норвегії») тощо.

Серія «Des Führers Kampf im Osten» складається з маленьких книжечок розміром 4,7 на 3,6 см. Кожне видання налічує 36 сторінок, з'єднаних однією скріпкою. Цю агітаційну продукцію випускали з метою збору коштів на потреби Вермахту в рамках зимової допомоги німецькому народові.

Знімки до книжок робив особистий фотограф Адольфа Гітлера – Генріх Гофман [1]. Його ім'я вказане на перших сторінках видання – поряд із назвою.

Перша книжка серії має назву «Weißbuch und Führerkundgebungen» («Біла книга та мітинг фюрера») [2]. Через призму бачення німецьких пропагандистів у ній можна простежити загострення суперечностей між державами Європи наприкінці серпня 1939 р.: «На пропозицію Німеччини Лондон відповів тільки 28 серпня. Було підкреслено про британські зобов'язання щодо Польщі й

запропоновано наступний крок на шляху прямих переговорів між Берліном і Варшавою. Незважаючи на серйозні проблеми, уряд Німеччини також відразу на цьому наполягав. Усі рахувалися з польськими уповноваженими в Берліні до 30 серпня. Відповіддю Польщі на це стала загальна мобілізація» [2].

«Це все було марно. 30 серпня міністр закордонних справ Німеччини повинен був зрозуміти, що польська загальна мобілізація розглядеться як єдина відповідь. Він зачитав усім ті ж пропозиції, які могли б бути пред'явлені польським представникам. Вони містяться в 16-ти пунктах цілком справедливих рішень: повернути Данциг до Райху. Необхідний референдум у коридорі. Гдиня визнається територією Польщі». Нижче – речення провокаційного змісту: «Польща хоче володіти Берліном». На наступній сторінці наводиться плакат польською мовою із закликом долучатися до боротьби, яка спалахне на Заході. «У Польщі живе дух Болеслава Хороброго» – зазначається на плакаті [2]. Імовірно, плакат – витвір німецьких пропагандистів.

Друга книжка серії – «Von der Grenze bis vor Warschau» («Від кордону до Варшави») [3]. У ній захопливо розповідається про успіхи Сухопутних військ, Люфтваффе, а також військово-морського флоту Німеччини вже в перші дні нападу на Польщу: «2 вересня. Дії німецьких військ приносять миттєві результати на всіх фронтах. Німецька авіація завдала блискавичних і тривалих ударів по військових цілях у Польщі. Численні польські літаки знищені. Була атакована велика кількість військових аеродромів. Літаки в ангарах і на злітно-посадкових смугах охопило полум'я» [3].

«3 вересня. Ченстохова захоплена. Східна частина міста Велюнь¹ переповнена. Після ефективного застосування сил Люфтваффе 2 вересня підрозділи двох повітряних флотів, виставлених проти Польщі, повністю домінують у ворожому повітряному просторі і знову готові до застосування з їхніх баз» [3].

«6 вересня. Група армій «Південь» відбила у ворога місто Краків. Верхньосілезький промисловий район знаходиться в руках німців. Війська противника переслідуються на східному березі Вісли в районі міст Кульм² і Грауденц³. Поблизу міста Млава⁴ ворог відступає на південь. Рухомі війська досягли Нарви в районі міста Роцан⁵. Повідомляється про захоплення на Півночі 10 000 полонених, а також 60 гармат в якості трофеїв» [3].

У середині вересня 1939 р. гітлерівці наблизилися до польської столиці. У третій книжці, яка називається «Warschau und das Ende» («Варшава і кінець»), зазначено: «15 вересня. Друга частина кампанії починається з концентричного наступу на столицю Польщі. На східному березі Вісли німецькі війська з півночі, сходу і південного сходу підступили до Праги – передмістя Варшави. Фюрер жадає переходу німецьких дивізій через Сян. Навіть фельдмаршал Герінг перебуває в розташуванні групи армій «Південь», яка веде бої за Галичину» [4].

¹ Нині місто у складі Лодзинського воєводства (Польща).

² Нині місто Хелмно у складі Куявсько-Поморського воєводства (Польща).

³ Нині місто Ґрудзьондз у складі Куявсько-Поморського воєводства (Польща).

⁴ Нині місто у складі Мазовецького воєводства (Польща).

⁵ Нині місто Ружан у складі Мазовецького воєводства (Польща).

«16 вересня. Кільце навколо Кутно⁶ звужується завдяки залученню інших німецьких сил. Німецька група армій «Південь» веде бої з розрізненими частинами польського південного угруповання армій, які стоять перед нею. З ними буде вестися боротьба на шляху до Лемберга⁷. Після прориву оборони противника на південний схід від Варшави німецькі війська захопили 8 000 полонених та 126 гармат. Вони зараз стоять поблизу Праги» [4].

Як відомо, 17 вересня 1939 р. Червона армія, за домовленістю з гітлерівцями, перейшла польський кордон, здійснюючи так званий «визвольний похід» на західноукраїнські та західнобілоруські землі. Про це також згадується у третій книжці: «17 вересня. По всій довжині радянсько-польського кордону Червона армія починає просуватися на російську частину польської держави. Про демаркаційну лінію заздалегідь домовилися. Люблін буде завойований. Варшава просить у німецького верховного командування перемир'я через передавач. Армійське верховне командування дало згоду».

У четвертій та п'ятій книжках підбиваються підсумки бойових дій проти Польщі, наводяться цифри втрат. Четверта книжка серії має назву «Deutscher Ruhm – polnische Schande» («Німецька слава – польська ганьба») [5]. У ній увагу привертає той факт, що гітлерівці підраховували кожного втраченого солдата, не даючи приблизних, округлених даних, а лише точні цифри: «У лавах армії, військово-морського флоту та військово-повітряних сил, у тому числі офіцерів – 10 572 загиблих, 30 322 поранених, 3 409 зниклих безвісти. Цим жертвам польської кампанії належить наша подяка, пораненим – наш догляд, сім'ям – наше співчуття і наша допомога. У результаті боротьби були знищені всі польські армії... 694 000 полонених відправлені маршем до Берліна» [5].

П'ята книжка серії має назву «Deutsche Ordnung und deutscher Aufbau» («Німецький лад та німецьке будівництво») [6]. У цьому джерелі йдеться, зокрема, про встановлення нового адміністративного та економічного порядку на захоплених територіях: «6 жовтня фюрер сформулював цілі Німеччини:

1. Історичні, етнографічні та економічні кордони Райху мають зберігатися.
2. Установити спокій та порядок в усіх регіонах.
3. Гарантувати абсолютну безпеку не тільки на території Райху, а й в усіх регіонах, що входять у сферу інтересів» [6].

В одній з останніх книжок серії зазначено: «Тепер можна підрахувати кількість наших померлих і поранених. Навіть якщо це число, завдяки підготовці наших військ і командуванню військових формувань, становить ледь одну двадцяту від тих втрат, яких ми боялися зазнати на початку цієї кампанії; ми не будемо забувати, що кожен солдат, який віддав своє життя тут, пожертвував для своєї нації і нашого Райху найдорожчим, що тільки може дати людина своєму народові».

Отже, серія пропагандистських книжок-мініатюр «Des Führers Kampf im Osten» детально висвітлює напад Німеччини на Польщу у вересні 1939 р., дає

⁶ Нині місто у складі Лодзинського воєводства (Польща).

⁷ Німецька назва Львова.

яскраве уявлення про найстрашнішу війну в історії людства очима ворога. Це рідкісне видання може слугувати статистичним джерелом для дослідження втрат воюючих сторін.



Колекція книжок-мініатюр «Des Führers Kampf im Osten» в експозиції 10-го залу Меморіального комплексу.

Джерела та література:

1. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Гофман,_Генрих_\(фотограф\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Гофман,_Генрих_(фотограф)).
2. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – КН-232548/1. – К-25681/1.
3. Фонди НМІУДСВ. – КН-232548/2. – К-25681/2.
4. Фонди НМІУДСВ. – КН-232548/3. – К-25681/3.
5. Фонди НМІУДСВ. – КН-232548/4. – К-25681/4.
6. Фонди НМІУДСВ. – КН-232548/5. – К-25681/5.

© Златко ЗЛАТАНОВ

КНИЖКИ-МИНИАТЮРЫ «DES FÜHRERS KAMPF IM OSTEN»

Проанализирована коллекция книжек-миниатюр «Des Führers Kampf im Osten» из фондов Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, посвященная развязыванию Второй мировой войны, боевым действиям на территории Польши в сентябре 1939 г.

Ключевые слова: книжки-миниатюры, пропаганда, фюрер, Польская кампания Вермахта 1939 г., фондовая коллекция.

© Zlatko ZLATANOV

BOOKS “DES FÜHRERS KAMPF IM OSTEN”

Based on material from the collections of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War analyzes the collection of books “Des Führers Kampf im Osten”, dedicated to the outbreak of World War II, fighting in Poland in September 1939.

This agitation materials produced to raise funds for the Wehrmacht under Winter assistance to the German people.

The first book of the series entitled “Weißbuch und Führerkundgebungen” (“White Paper and meeting Fuhrer”), second book – “Von der Grenze bis vor Warschau” (“From the border to Warsaw”), third book – “Warschau und das Ende” (“Warsaw and the End”), fourth book series entitled “Deutscher Ruhm – polnische Schande” (“German glory – Polish shame”), fifth book – “Deutsche Ordnung und deutscher Aufbau” (“German order and German construction”).

A series of promotional books-miniatures “Des Führers Kampf im Osten” telling about attack of Germany on Poland in September 1939, gives an idea of view of the most terrible war in human history through the eyes of the Nazis and can serve as a statistical source for the study of loss the warring parties.

Key words: propaganda, the Führer, Invasion of Poland 1939, the funds.

УДК 94(477)“1941/1945”:069.5

© *Наталія ГАМАРНИК*

**ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ
«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ».
ПІДСУМКИ 2015 р.**

Підбито підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні «Родинна пам'ять про війну» за 2015 р. Проаналізовано матеріали учасників війни на Сході України та їхніх родин, які поповнили фондову колекцію музею і стали джерелом для подальшого дослідження історії війни. У своїх родинних історіях наші співвітчизники розповідають про нинішнє покоління захисників української землі, які вписують героїчні й незабутні сторінки в сімейні літописи.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, родинна пам'ять, спогади.*

Ми є тим, що пам'ятаємо... Розвиваючи думку видатного українського педагога К.Д. Ушинського, учасники науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну» уважним ставленням до історії родоводу стверджують: поки пам'ятаємо – живемо.

Четвертий рік функціонування проекту засвідчив: за активністю й географією учасників він не поступається попереднім. Як і раніше, у ньому представлені різні регіони України, зокрема Київ і Київщина, Дніпропетровщина, Житомирщина, Запоріжжя, Полтавщина, Сумщина, Хмельниччина та Черкащина.

У кількісному вимірі результати 2015 р. можна представити так: до проекту долучилися 33 родини, а фонди музею поповнилися близько 670 музейними предметами.

В умовах війни, яка точиться на Сході України, з'явився ще один складник у реалізації проекту. У своїх родинних історіях наші співвітчизники розповідають про нинішнє покоління захисників української землі, які вписують героїчні й незабутні сторінки в сімейні літописи.

Саме такий новий життєпис з'явився в історії родини вже відомих нам Миколенків-Трохимців. Минулого року донька учасника Другої світової війни

Ф.Ф. Миколенка, Н.Ф. Трохимець, поділилася з науковцями музею хвилюючою розповіддю про свого батька-інваліда (без обох ніг), людину великої сили духу, і передала до музею фото та довідки про поранення Ф.Ф. Миколенка [1]. Тоді ще ніхто не знав, що війна, яка прийде в Україну в лютому 2014 р., перетворить на інваліда й сина Н.Ф. Трохимець – Ігоря. Він так само, як і дід, отримав поранення в ногу, так само, як і дід, солдат І. Трохимець виявляв мужність і силу духу, захищаючи територіальну цілісність України на її східних теренах. Як санінструктор відділення збору та евакуації поранених медичної роти 1-ї батальйонної тактичної групи 1-ї окремої гвардійської танкової бригади 8-го армійського корпусу ЗСУ надавав медичну допомогу бійцям на полі бою. Зазнавши поранення, потрапив у полон. Після звільнення з неволі нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ст. Фонди музею поповнилися матеріалами представника молодшого покоління воїнів із роду Миколенків-Трохимців [2].



Матеріали родини Миколенків-Трохимців
в експозиції виставки «Родинна пам'ять про війну: Збережено».

МЗО УССР
 ЧЕРНИГОВСКИЙ
 ОБЛАСТНОЙ
 ГОСПИТАЛЬ
 — для —
 ИНВАЛИДОВ
 ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

СПРАВКА

Дана Цивалигу Отечественной Войны
Николенко Федоту Федотовичу в том, что он нахо-
 дился на излечении в Черниговском областном госпитале инвалидов
 Отечественной войны с 20. Марта 1949 года по
3. Мая 1949 года.

29 Апреля 1949 г. № 689
 Адрес: _____

по поводу Ямпутационные культы верхней трети обоих бедер. Травма-
 тический невризм правого лугевого нерва. (для обучения езды на мотоцикле).
Цивалиг первой группы
 Выписан Мотоколяской удовлетворен Цивалиг первой группы.

Начальник областного госпиталя инвалидов
 Отечественной войны
 Майор м/с Сандмирский

Довідка Миколенку Федоту Федотовичу щодо підтвердження інвалідності. 1949 р.

Передачею до фондової колекції музею близько 200 листів із родинного архіву учасника національно-визвольних змагань в Україні президента Української головної визвольної ради К.І. Осьмака увінчалася в цьому році довготривала співпраця з донькою К.І. Осьмака [3]. Посприяла донька відомого українця і знайомству музейних співробітників зі своїм вихованцем Д.О. Шоломом. Педіатр однієї зі столичних дитячих лікарень, він був мобілізований до лав ЗСУ в березні 2014 р. Неодноразово виїжджав у зону проведення антитерористичної операції на Сході України. З вересня перебував у районі Дебальцевого Донецької області. Безпосередньо на позиціях надавав першу медичну допомогу та евакуював поранених бійців. 5 листопада 2014 р. дістав наказ командування забрати пораненого українського бійця в розташуванні сепаратистів під Нікішиним Донецької області. Проте терористи порушили запропоновані ними ж умови й захопили бригаду медиків та офіцерів ЗСУ в полон. Упродовж 52 діб солдат Д.О. Шолом перебував у неволі. Звільнений шляхом обміну 27 листопада 2014 р. До фондів музею було передано фото й куртку (камуфляж), у якій воїн був у зоні бойових дій [4].



Наталія Кирилівна Осьмак, донька президента УГВР Кирила Осьмака, разом із вихованцем родини Денисом Шоломом, учасником АТО, передають генеральному директору Меморіального комплексу Івану Петровичу Ковальчуку понад 200 листів батька з Володимирської в'язниці

Увага світової спільноти прикута нині до мужньої та відважної української льотчиці Н.В. Савченко. 18 червня 2014 р. під час бою в районі с-ща Металіст Луганської області борець 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар» Н.В. Савченко потрапила в полон до терористів. На початку липня того ж року її вивезли на територію Росії, звинуватили у вбивстві російських журналістів. Півторарічне ув'язнення загартувало бранку, її ім'я стало символом незламності України в боротьбі за цілісність її територій. Формування світогляду майбутньої льотчиці відбулося в родині, яка свято берегла сімейні традиції, пов'язані із захистом рідної землі. Учасниками Другої світової війни були дід Г.С. Савченко, який зник безвісти в 1941 р., та три дядьки – Олександр, Пилип та Гаврило Сарани. Останній загинув у січні 1942 р. Їхні фото з родинного архіву Н. Савченко, а також куртка, у якій Надія була на Майдані під час Революції гідності, тепер зберігаються у фондах музею [5].

Як набат, на весь інформаційний простір колишнього Радянського Союзу пролунало звернення ветерана Другої світової війни, учасника Сталінградської й Курської битв, бойових дій на Далекому Сході, кавалера чотирьох орденів І.О. Залужного над труною онука, загиблого в зоні бойових дій на Сході України:

«Я хочу, щоб почули мій голос ветерани Великої Вітчизняної війни в Росії. Мої друзі, мої побратими, нас уже мало залишилося, але якщо ви мене почуєте, то зверніться, нарешті, до Путіна! Що ти робиш?! Чого тобі мало? Ви Крим взяли – мало?.. Тобі ще Донецьк потрібен? Луганськ потрібен? Уся Україна потрібна? Ви ж кров проливаєте! Дорогі мої друзі, ветерани Росії, ми ж ділили хліб навпіл, ми цигарку курили одну на двадцятьох, ми один одного захищали в окопах! А тепер завдяки Путіну, дорогі ветерани-росіяни, посилають ваших онуків убивати наших онуків. Мого онука вбили...».

23-річний офіцер запасу І. Гутнік-Залужний пішов на фронт добровольцем. У ніч на 10 серпня 2014 р. він прийняв на себе вогонь противника, який намагався оточити блокпост українських військових поблизу м. Амвросіївки Донецької області, надавши бойовим побратимам можливість зайняти кругову оборону. У ході бою дістав вогнепальні поранення в шию і спину, які виявилися смертельними [6].

У ході роботи з родиною Гутнік-Залужних до фондів музею надійшли матеріали трьох поколінь: діда, онука й матері загиблого захисника України. Г. Гутнік-Залужна – учасниця бойових дій в Афганістані [7].

Упродовж року були зібрані комплекси матеріалів захисників східних теренів України: О. Петраківського, І. Костенка, Ю. Смірнова, О. Малорода, Л. Гуменюка, О. Савича, В. Назаренка, Л. Полюги, С. Климковича, Л. Сухацького, В. Гуменюка та інших. Вони містять фото та документи старшого покоління родин – учасників Другої світової війни, чий мужність і звитяга вплинули на виховання сьгоднішніх захисників України.

74 роки тому, у 1941 р., 20-річний лейтенант Ю. Смірнов був випускником Київського танкового військового училища. Тоді їх, курсантів-випускників, не відпустили додому, а вночі підняли по тривозі – почалася війна. Перший великий танковий бій для молодого офіцера був під Ленінградом, де він одержав поранення. А далі – битва під Сталінградом і знову тяжке поранення. У нагородному листі про представлення до звання Героя Радянського Союзу зазначено: «Вбитий у бою. Згорів у танку» [8]. Проте танкіст Ю.П. Смірнов вижив. Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ст.

Рік 2014-й, липень... Онук ветерана Другої світової 22-річний старший лейтенант Юрій Смірнов, названий на честь діда, через два тижні після закінчення Львівської академії Сухопутних військ імені Петра Сагайдачного разом зі своїми товаришами був направлений у зону бойових дій на Сході України. Виконуючи завдання з артилерійської розвідки, 24 серпня 2014 р. під Іловайськом Донецької області російські військові захопили командира в полон, де він перебував упродовж 87 діб. Вороги неодноразово пропонували українському офіцерові перейти на їхній бік, проте він залишився вірним військовій присязі. У неволі допомагали вижити віра в Бога й молитви... Дізнавшись, що дід старшого лейтенанта Ю.І. Смірнова учасник Другої світової війни, терористи звільнили офіцера з полону. Фондову колекцію музею поповнили фото періоду Другої світової та

війни на Сході України, а також особисті речі молодшого Ю.І. Смірнова: куртка, іконки, молитовники... [9]

В основі героїчного подвигу спецпризначенця Героя України О. Петраківського – гарт, який він успадкував від діда С. Дем'яновича – учасника Другої світової війни, та батьків – військовослужбовців, котрі виховували сина особистим прикладом. 20 липня 2014 р. під час виконання завдання в зоні бойових дій на Сході України група О. Петраківського потрапила в засідку. У ході бою командир дістав важке осколочне поранення в голову, однак продовжував керувати діями групи, виносив з-під обстрілу поранених бійців, чим забезпечив передислокацію колони. Після тривалого лікування в Головному військово-медичному клінічному центрі Міністерства оборони, клініках в Ізраїлі та в Польщі стан майора О.П. Петраківського до сьогодні залишається стабільно тяжким. Серед артефактів, переданих родиною до музею, – куртка (камуфляж) офіцера та фото його діда – кавалера двох орденів Червоної Зірки, який на фронтах німецько-радянської війни зазнав п'ять поранень [10].

Серед завдань проекту – пошук родин учасників національно-визвольних змагань 40-х рр. ХХ ст., зокрема вояків Української повстанської армії, онуки та правнуки яких нині відстоюють свободу та незалежність України. У результаті проведеної роботи було зібрано комплекси матеріалів родини Л.І. та Д.Ю. Полюг із Львівщини та В.П. і Р.Р. Пилипчуків із Рівненщини. Про останню родинну історію розповімо детальніше.

На початку німецько-радянської війни В. Пилипчук перебував у лавах РСЧА. Потрапив до німецького полону. Після втечі в листопаді 1941 р. повернувся до рідного м. Здолбунова Рівненської області. Ставши в травні 1942 р. членом ОУН, брав участь у підпільній боротьбі та виконував відповідальні завдання Проводу УПА. У боях під Гурбами у квітні 1944 р. до в'язниці НКВС потрапив його батько. У жовтні 1945 р. В. Пилипчука також заарештували й засудили на 20 років позбавлення волі та 5 років позбавлення громадянських прав. Після закінчення терміну ув'язнення в таборах ГУТАБу поїхав до своїх рідних, що перебували на засланні в м. Александровськ Пермської області, де у 1957 р. одружився з Р.Р. Кондратюк. Її батька, вояка УПА, застрелили НКВесівці, а рідних виселили до Пермської області, де відбував покарання її майбутній чоловік. В Україну подружжя повернулося в 1965 р. Вихований у родині національно свідомих громадян їхній онук, С. Климкович, з травня 2014 р. захищав східні терени України у складі 2-го батальйону територіальної оборони Рівненської області «Горинь». Військова куртка бійця, однострої та фото його дідуся й бабусі вже експонуються в Музеї [11].

Активно долучилися до реалізації проекту родини учасників Другої світової війни: Гедзів-Древецьких, Смирнових, Ткаченків, Полякових, Павлюків, Федорченків-Тарасюків, Овчаренків, Музирів та інших.

У своїх споминах «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» про свого батька згадує Г. Кальна з Києва: «Є багато ветеранів, солдатів та офіцерів, усе життя

яких, їх воєнні подвиги та безмежна відданість Батьківщині слугують гарним прикладом для молоді. У числі таких ветеранів був полковник Кальний Іван Гаврилович...» [12]. І.Г. Кальний – учасник громадянської війни. У 1938 р. репресований, у жовтні 1941 р. реабілітований і поновлений у військовому званні. Досвідчений кадровий військовий доклав багато зусиль до підготовки резервів для фронту. Учасник визволення Польщі та Східно-Прусської наступальної операції. Загинув 21 січня 1945 р. Дружина та донька І. Кального в жовтні 1941 р. були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Звільнені 23 березня 1945 р. До фондозбірні музею надійшли поштові картки 30-х рр. ХХ ст., фото, нагороди, документи та особисті речі І. Кального [13].

Спогадами про довоєнне життя родини матері Г.Т. Древецької поділилася Н.С. Гедзь. Вона розповіла про труднощі, яких зазнала її мама в 30-х рр. ХХ ст., після того, як її батька Т.Є. Древецького репресували, про життя в окупованій нацистами Славуті (нині Хмельницької області), про бойовий шлях матері та її братів – Бориса та Євгена Древецьких. Учасником Другої світової війни був батько Н.С. Гедзь – С.М. Гедзь. З початком німецько-радянської війни студент біологічного факультету Одеського державного університету С. Гедзь був мобілізований до лав РСЧА. Перше бойове хрещення прийняв у боях на лівому березі р. Прут у районі с. Скуляни (нині с. Скулень, Молдова). На початку липня 1941 р. брав участь в обороні Кишинева, оборонних боях в Україні. Його фронтові дороги пройшли через Кавказ, Кримський півострів, а далі були бої за Польщу та Німеччину. Кавалер чотирьох орденів Вітчизняної війни. По війні закінчив навчання в Одеському державному університеті. 45 років свого життя С.М. Гедзь присвятив викладацькій роботі. Його донька в листі до співробітників Меморіального комплексу звернулася з проханням прийняти на постійне зберігання все, що залишилося в родині: «...Після смерті батьків у мене залишилися фотографії, ордени, медалі родини. Прямих нащадків, яким цікава історія родини, немає. Є нащадки в Росії, але їм ця історія не цікава. Щоб ці предмети не опинилися на смітнику, прошу співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні прийняти на зберігання речі, фото, нагороди та інше...» [14]. Фондову колекцію музею поповнили 53 артефакти з родинного архіву Гедзів-Древецьких [15].

Із с. Мелекіне, що неподалік від Маріуполя, пішли на фронт п'ятеро братів Щербанів – Яків, Микола, Григорій, Федір та Іван. У лютому 1944 р. прилетіла до рідної домівки чорна звістка про загибель на Перекопі найстаршого сина Якова. Доля ще чотирьох залишалася невідомою.

У 1946 р. на запит рідних до органів з обліку військових втрат надійшли повідомлення про те, що Микола, Григорій, Федір та Іван Щербані зникли безвісти у вирі війни.

Про історію цієї родини музейні працівники дізналися з листа правнучки М. Щербаня, А. Денисюк, яка звернулася до музею з проханням допомогти: «...Ми не знаємо, де вони служили, де загинули і зникли безвісти. Можливо, є

десь поховання чи братська могила? Якщо Ви допоможете нашій родині – ми будемо безмежно вдячні! Для нас важлива будь-яка інформація, навіть незначна... Одна надія на Вас...» [16]. Цю хвилюючу розповідь та фото з родинного архіву доповнили сповіщення про загибель на братів Щербанів із документального фонду загиблих України, які зберігаються в музеї [17]. На жаль, установити місця поховання братів не вдалося...

Пам'ять про захисників Вітчизни живе в родині, а на вулиці Братів Щербанів, найбільшій у рідному селі, вдячні нащадки встановили пам'ятник п'ятьом своїм землякам, які ціною власного життя захистили рідну землю.

На основі зібраних матеріалів упродовж року було створено 5 виставок: «Кирило Осьмак: автопортрет у листах на тлі Владімирського централу», «Партизанські рейди генерала Наумова», «Іловайськ. Рік потому», «Війна очима ТСН» та «Родинна пам'ять про війну: Збережено». Остання стала підсумком чотирирічної роботи проекту. Експозиція виставки стала традиційним місцем зустрічі з героями та родинами учасників Другої світової війни та бойових дій на Сході України, місцем проведення уроків пам'яті. Упродовж року в рамках музейного заходу відбулося 10 таких презентацій.

Так, під час зустрічі 15 червня власною трагічною родинною історією поділилася донька воїна Другої світової війни, мати учасника бойових дій на Сході України Н. Трохимець, родинну історію розповів А. Згурський. Про найзапекліші бої розповідали ті, хто нині стоїть на захисті територіальної цілісності України: І. Костенко, О. Сільницький та побратим Героя України Сергія Кульчицького. Серед почесних гостей була О. Лужевська – дружина загиблого Героя України Р. Лужевського. Понад 300 артефактів, пов'язаних із подіями Другої світової війни та боїв на Сході України, було передано безпосередньо під час заходу.

У дні, коли країна вшановувала пам'ять про бійців Іловайської трагедії, у музеї відбулася зустріч з учасниками подій. Відомий фотограф-документаліст М. Дондюк прокоментував передані раніше до музею світлини, зроблені в серпні 2014 р. в районі Іловайська. Своїми спогадами про бої поділився фельдшер батальйону «Миротворець» М. Гулак, який порушив питання про ціну людського життя під час війни, про роль медичного працівника на гібридній війні. Під час заходу медик передав до музею прапор Червоного хреста, власний бронежилет, у якому застрягли чотири кулі противника; пошкоджений осколками однострій хірурга М. Ленька, з яким вони разом надавали допомогу бійцям, а також медичні інструменти. Загалом колекцію поповнили понад 60 музейних предметів.

У День захисника України, що вперше в 2015 р. відзначався на державному рівні, у музеї презентували матеріали виставки «Війна очима ТСН» та предмети, що доповнили виставковий проект, присвячений загиблим під Ізвариним Донецької області спецпризначенцям та полеглим героям із Київщини. У великому родинному колі зібралися рідні Героїв України В. Коваленка і І. Зубкова, а також Є. Бурка, С. Майсеєва, І. Маркова, В. Гаркавенка, Л. Сухацького, О. Гаркавенка, В. Гуменюка та їхні бойові побратими.

У Меморіалі також проводилися уроки пам'яті, присвячені депортації кримськотатарського народу в 1944 р., зокрема «Депортація кримських татар 1944 року мовою документів та у картинах кримськотатарського художника Рустема Емінова», адже колективна пам'ять українського народу складається з пам'яті окремих родин та етносів.

За підсумками реалізації науково-гуманітарного музейного проекту «Родина пам'ять про війну» впродовж 2015 р. було зібрано 40 комплексів матеріалів, гідне місце у фондівій колекції музею посядуть 668 музейних предметів. Нині триває процес наукової обробки отриманих артефактів.

Загалом протягом чотирьох років зібрано 117 комплексів матеріалів, 1438 музейних предметів. Функціонування науково-гуманітарного музейного проекту триває.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – Миколенко Ф.Ф. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. (далі – Фонди, Книга реєстрації поштової кореспонденції, архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ).
2. Матеріали Трохимця І. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
3. Матеріали Осьмака К.І. – КН-264018. – КН-264064 // Фонди НМІУДСВ.
4. Матеріали Шолома Д.О. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
5. Матеріали Савченко Н.В. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
6. «Він не міг вчинити інакше...» – сказав старий фронтовик про полеглого онука. // Іменем закону № 34 (5940). – 21 серпня 2014. – С. 20.
7. Матеріали Залужного І.О., Залужної Г.І. та Гутнік-Залужного І.В. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
8. Нагородний лист на представлення Смірнова Ю.П. до звання Героя Радянського Союзу. // Електронний банк документів «Подвиг народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» // <http://podvignaroda.mil.ru/podvig-flash/> // Архів ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Е.х. 313.
9. Матеріали Смірнова Ю.І. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
10. Нагородний лист Петраківського С.Д. до нагородження орденом Червоної Зірки. // Електронний банк документів «Подвиг народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» // <http://podvignaroda.mil.ru/podvig-flash/> // Архів ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Е.х. 1527.
11. Матеріали Пилипчука В.П., Пилипчук РВ. та Климковича С. // Архів науково-експозиційного відділу НМІУДСВ.
12. Спомини Кальної Г.І. «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». – КН-261180. – Д-64642 // Фонди НМІУДСВ.
13. Матеріали Кального І.Г. – КН-264018. – КН-264064 // Фонди НМІУДСВ.
14. Лист Гедзь Н.С. до співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні. – КН-262980. // Фонди НМІУДСВ.
15. Матеріали Гедзя С.М., Древецького Є.Т. та Древецької Г.Т. – КН-262962. – КН-26973 // Фонди НМІУДСВ.
16. Лист Денисюк А.В. – В/х № 346 від 22.04.2015 р. // Вхідна електронна кореспонденція НМІУДСВ.
17. Документальний фонд загиблих України. – ТФ-5263/4. – Арк. 200, 207, 207, 226, 228. // Фонди НМІУДСВ.

© **Наталія ГАМАРНИК**

**ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ
«ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ».
ИТОГИ 2015 г.**

Подведены итоги гуманитарного проекта Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Память о войне в истории моей семьи» 2015 г. Проанализированы материалы участников войны на Востоке Украины и их семей, которые дополнили фондовую коллекцию Музея и стали источником для дальнейшего исследования истории войны. В своих семейных историях наши соотечественники рассказывают о нынешнем поколении защитников украинской земли, которые вписывают героические и незабываемые страницы в семейные летописи.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания.

© **Nataliya GAMARNYK**

**HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
“FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR”.
2015 ANNUAL CONCLUSIONS**

Concluded the results for 2015 of the humanitarian project of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Family memories about the war.” Analyzed the materials of participants in the war in the East of Ukraine and their families joined the fund collection of the museum and became a source for further study of the history of war. In their family histories tell of our fellow defenders of the current generation of Ukrainian lands that are entered heroic and unforgettable page in the family chronicles.

Keywords: Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the museum project, family memories, memories.

НАШІ АВТОРИ

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гальчинський Богдан Анатолійович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гнип Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки Львівського державного університету внутрішніх сил (м. Львів)

Златанов Златко Генчович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ілин Любомир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького (м. Івано-Франківськ)

Калініченко Олександр Олександрович – науковий співробітник лабораторії факультету ВМС Одеської національної морської академії, капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Кириченко Олександр Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Навчально-наукового інституту історії політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Ланцедова Юлія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Потильчак Олександр Валентинович – доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Тарасов Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

Титаренко Олена Юріївна – аспірантка кафедри історії і політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)

Тунтула Олександра Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та кримінального права та процесу юридичного факультету Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Фоміна Віра Петрівна – завідувач науково-методичного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (10) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2015. – 136 с.**